

บทสรุป

จากการค้นคว้าเท่าที่วิจัยมา กล่าวได้ว่าพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของ มณฑลอีสานซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของอาณานิคมที่กำหนด เรียกว่า "เขตพื้น เมืองอีสาน" นั้น มีลักษณะเฉพาะของตนเอง และมีความสัมพันธ์ทั้งทางด้านการปกครองและวัฒนธรรมกับ ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แม้ว่าไทยจะได้ครอบครองบริเวณนี้บางส่วนมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ตอนปลายแต่ไทยก็ไม่มีนโยบายควบคุมที่แน่นอน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะสมัยอยุธยาตอนปลาย ไทยต้องทำศึกกับพม่าบ่อยครั้งจึงไม่มีเวลาสนใจเท่าที่ควร เพียงแต่มอบให้นครราชสีมา เป็นผู้จัดการดูแลแทน จนกระทั่งถึงสมัยธนบุรี "เขตพื้น เมืองอีสาน" จึงตกอยู่ใต้อำนาจอิทธิพล ของธนบุรีทั้งหมด แต่เนื่องจากสมัยธนบุรีมีระยะเวลาสั้น ประกอบกับต้องเตรียมรับศึกกับพม่า และปรับปรุงพัฒนาประเทศ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงไม่ได้ทรงมีนโยบายที่จะเข้าควบคุม "เขตพื้น เมืองอีสาน" จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ทรงเริ่มใช้นโยบายสร้างเมืองในฝั่งขวาแม่น้ำโขงให้เป็นดินแดนกันกระหนบโดยอพยพคนจากฝั่งซ้ายแม่น้ำ โขงมาตั้งเมืองทางฝั่งขวา จึงกล่าวได้ว่า การสร้างเมืองในฝั่งขวาแม่น้ำโขง เป็นผลงาน ของราชวงศ์จักรีโดยเฉพาะ ซึ่งนโยบายการสร้างดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง เป็นดินแดนกัน กระหนบนี้รัชกาลที่ ๑ ทรงเลือกบริเวณดังกล่าวด้วยสาเหตุหลายประการคือ บริเวณนี้เคยเป็น บ้านเมืองมาก่อน และเป็นแหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐาน ประกอบกับ บริเวณดังกล่าวมีกลุ่มการเมืองที่แยกตัวออกมาจากเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ จึงเหมาะที่จะ สนับสนุนให้มีอำนาจเพื่อถ่วงดุลย์อำนาจของเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ การดำเนินนโยบาย ดังกล่าวทำให้อำนาจของจำปาศักดิ์ลดลงจนเข้าสามารถก่อการกบฏต่อจำปาศักดิ์ถึง ๒ ครั้ง คือกบฏฮ้ายเชียงแก้ว ในสมัยรัชกาลที่ ๑ และกบฏไธสงายเชียงโขงในสมัยรัชกาลที่ ๒

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อไทยต้องเผชิญหน้ากับญวนในเขมร พระองค์ได้ทรงใช้ มาตรการหลายอย่างใน "เขตพื้นเมืองอีสาน" เช่น การตั้งด่านและกำชับท้าวเพี้ยกรมการ ให้คอยสอดส่องดูแลความเคลื่อนไหวของญวนและเขมรตามชายแดน ตลอดจนทรงประกาศ ห้ามไม่ให้ "เขตพื้นเมืองอีสาน" ค้าขายกับญวน เขมร ตามลุ่มแม่น้ำโขง อย่างไรก็ตามแม้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองกรมการใน "เขตพื้นเมืองอีสาน" จะมีด้วยดีตลอดมาแต่เมื่อ พิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนทั่วไปกับตัวแทนของกรุงเทพฯแล้ว ประชาชนได้รับ

ความทุกข์ยากลำบากโดยทั่วไปโดยเฉพาะผลสืบเนื่องจากนโยบายการลักเล็ก และเกณฑ์ผลไปจับต่าทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงในสมัยรัชกาลที่ ๒ จนกลายเป็นปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้ราชอาณาจักร (โย) เจ้าเมืองจำปาศักดิ์และเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ก่อการกบฏขึ้นโดยวางแผนจะเข้าตีกรุงเทพฯร่วมกับญวนในเขมร หลังจากรัฐบาลสามารถปราบปรามกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์สำเร็จลงโดยได้รับความร่วมมือด้วยดีจากเจ้าเมืองกรมการใน "เขตพื้นเมืองอีสาน" เวียงจันทน์ถูกลดฐานะลงเป็นเพียงหัวเมืองชั้นนอกของไทย เมืองชั้นของเวียงจันทน์ทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาถูกจัดรวบรวมให้เป็นหมวดหมู่ขึ้นกระทรวงมหาดไทยและเมืองใหญ่ ๆ ใน "เขตพื้นเมืองอีสาน" หลายเมืองพร้อมกันนั้น เชื้อสายของเจ้าเมืองกรมการใน "เขตพื้นเมืองอีสาน" ได้รับความไว้วางใจโดยตรงแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองหลายเมือง เช่น นครพนม หนองคาย ฯลฯ และการที่เวียงจันทน์ถูกลดอำนาจลงดังกล่าวทำให้ไทยมีชายพระราชอาณาเขตติดต่อกับญวนตลอดแนว นับเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ "เขตพื้นเมืองอีสาน" มีบทบาทความสำคัญมากขึ้นในเวลาต่อมาในฐานะศูนย์กลางการควบคุมและการขยายอำนาจไปสู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงเขตอื่น ๆ และเป็นบริเวณหน้าด่านที่จะสะกัดกั้นการคุกคามของมหาอำนาจต่อหัวเมืองลาวอื่น ๆ ด้วย

ความสำคัญของ "เขตพื้นเมืองอีสาน" มีมากยิ่งขึ้นเมื่อญวนและเขมรถกอยู่ได้ อิทธิพลของฝรั่งเศส ฝรั่งเศสพยายามอ้างสิทธิการปกครองแทนญวน ที่จะเข้าครอบครองดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำโขงทั้งนี้เพื่อจะได้ใช้ล่าน้ำโขงเป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อกับจีนตอนใต้ได้โดยสะดวก ฝรั่งเศสให้ความสำคัญแก่บริเวณนี้อย่างมากดังจะเห็นได้จากการที่ ม. เรอ-รยแยร์ เสนอให้รัฐบาลฝรั่งเศสยอมเสียดินแดนส่วนอื่น ๆ เพื่อแลกกับดินแดนส่วนนี้ ด้วยเหตุนี้ "เขตพื้นเมืองอีสาน" ซึ่งตั้งอยู่ทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขงจึงเป็นเป้าแรกแห่งการคุกคามของฝรั่งเศสต่อดินแดนตามล่าน้ำโขง แต่เนื่องจากดินแดนตามล่าน้ำโขงเป็นอาณาบริเวณที่กว้างใหญ่แม้ฝรั่งเศสสามารถยึดจุดยุทธศาสตร์สำคัญใน "เขตพื้นเมืองอีสาน" ได้ก็ไม่ได้หมายความว่าจะสามารถยึดดินแดนหัวเมืองลาวทั้งหมดได้ และการที่จะยึดหัวเมืองลาวได้ทั้งหมดนั้นฝรั่งเศสต้องใช้กำลังจำนวนมาก ซึ่งกำลังของฝรั่งเศสมีไม่เพียงพอจึงหันไปใช้นโยบายเรือปืนเพื่อขู่บังคับให้รัฐบาลยอมทำตามข้อเสนองของฝรั่งเศสใน "เขตพื้นเมืองอีสาน" นับเป็นปัจจัยเร่งสำคัญที่ทำให้รัฐบาลเข้าจัดการปรับปรุงการปกครองในหัวเมืองดังกล่าว

โดยใช้นโยบายค่อยเป็นค่อยไปและจัดการอย่างระมัดระวังควบคู่กันไปกับการพัฒนาการ
ทางการคมนาคม การทหาร เพื่อไม่ให้เป็นที่กระทบกระเทือนแก่ฝรั่งเศสและเจ้าเมือง
กรมการ จนในที่สุดรัฐบาลสามารถตั้งอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางได้สำเร็จ อย่างไรก็ตาม
ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะพยายามตั้งอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางด้วยความระมัดระวังเป็นพิเศษได้
กล่าวมาแล้ว ยังทำให้กลุ่มผู้สูญเสียประโยชน์ต่าง ๆ ก่อการเคลื่อนไหวในทางการเมือง
ขึ้น ซึ่งนับเป็นการเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลครั้งแรกของกลุ่มชาวลาวด้วยจุดมุ่งหมายที่จะ
นำเมืองไปขึ้นกับ เวียงจันทน์ นั้นย่อมแสดงให้เห็นว่ากลุ่มผู้สูญเสียผลประโยชน์ดังกล่าวไม่
พอใจรัฐบาลและคนที่รัฐบาลส่งไปปกครองนั่นเอง

เมื่อรัฐบาลปราบปรามกบฏได้สำเร็จ รัฐบาลจึงเข้าจัดการการปกครองและ
ตั้งอำนาจการปกครองในดินแดนดังกล่าว เข้าสู่ศูนย์กลางได้สะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้นโดย
ปราศจากการขัดขวางจากเจ้าเมืองกรมการเดิมและฝรั่งเศส โดยเฉพาะกับฝรั่งเศส
แม้รัฐบาลจะมีนโยบายสร้างกองกำลังขึ้นในบริเวณดังกล่าวก็ตาม การที่รัฐบาลสามารถ
ตั้งอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางได้สำเร็จ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นหลายประการทั้งด้าน
ระเบียบประเพณี การปกครอง สภาพความเป็นอยู่ การเปลี่ยนแปลงนี้แสดงให้เห็นถึง
ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างรัฐบาลกับมณฑลอีสาน รัฐบาลจึงวางใจในราชการ
ชายแดนมากขึ้น ประกอบกับฝรั่งเศสไม่มีที่ท่าจะคุกคามต่อดินแดนไทยมาก เช่นแต่ก่อน
ความหวุ่นวิตกเรื่องภัยคุกคามจากฝรั่งเศสจึงลดน้อยลง โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๖
บทบาทความสำคัญของมณฑลอีสานในด้านการเมืองลดลง ดังจะเห็นได้จากการอนุญาตให้
ข้าหลวงต่างประเทศซึ่งเป็น เชื้อพระวงศ์ชั้นผู้ใหญ่เสด็จกลับกรุงเทพฯและแต่งตั้งข้าราชการ
ชั้นสามัญชนหรือเชื้อพระวงศ์ชั้นผู้น้อยไปปกครองดูแลแทน ขณะเดียวกันทั้งรัฐบาลไทยและ
ฝรั่งเศสต่างก็หันไปสนใจพัฒนาประเทศในด้านเศรษฐกิจขึ้น เป็นผลให้มณฑลอีสานที่เป็น
แหล่งสินค้าที่สำคัญได้รับความสนใจ เอาใจใส่อีกครั้งดังจะเห็นได้จากกรณีที่รัฐบาลคัดลिनใจ
ขยายทางรถไฟสายแยกจากนครราชสีมาไปยังมณฑลอีสานตัดหน้าฝรั่งเศสที่จะสร้างทางรถไฟ
สายช่องสะเม็ดไปยังพระตะบอง เพราะเกรงว่าหากฝรั่งเศสสร้างทางสายดังกล่าวสำเร็จ
ลिनค้าจากมณฑลอีสานจะเข้าสู่ตลาดเขมรแทนตลาดเมืองนครราชสีมา การขยายเส้นทางรถไฟ
นั้นนอกจากจะเป็นผลดีทางด้าน เศรษฐกิจแล้วยัง เป็นผลดีทางด้าน การเมืองด้วย

เมื่อพิจารณาถึงแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงแล้ว จะเห็นได้ว่ารัฐบาลสามารถ
ดำเนินการตามนโยบายได้สัมฤทธิ์ผลทั้งทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจ กล่าวคือ
บริเวณดังกล่าวหันมาใช้ระเบียบการปกครองตามแบบกรุงเทพฯ ทำการค้าขายและใช้
เงินตรากรุงเทพฯ ส่วนในด้านวัฒนธรรมโดยเฉพาะในด้าน เชื้อชาติ ภาษา ขนบประเพณี
และระบบความเชื่อต่าง ๆ แม้จะถูกผสมกลมกลืนไปบ้าง แต่ก็ยังคงมีลักษณะเป็นตัวของ
ตัวเอง ความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมที่มีบ้างจึงเป็นเพียงผลพลอยได้จากการ เปลี่ยน
แปลงทางเศรษฐกิจและการปกครองมากกว่า ทั้งนี้เพราะไม่ปรากฏว่ารัฐบาลมีนโยบายสร้าง
ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวโดยการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมแก่บริเวณนี้ ฉะนั้น แม้บทบาท
ความสำคัญทางด้านการเมือง เศรษฐกิจในเขตนี้ จะลดลงในสายตาของรัฐบาลเนื่องจาก
ปราศจากคู่แข่ง แต่ในด้านวัฒนธรรมและแบบความเชื่อต่าง ๆ ยังคงมีความสำคัญ
ในแง่ความเป็นตัวของตัวเอง และมีความสัมพันธ์กับสังคมลุ่มแม่น้ำโขงอย่างใกล้ชิด
แม้ชาวอีสานรุ่นใหม่จะมีความรู้สึกที่ตัวเองเป็นไทยมากขึ้น มีความผูกพันกับไทยและ
พอใจที่จะเป็นไทยมากกว่าลาว แต่ชาวอีสานรุ่นเก่าโดยเฉพาะพวกที่อาศัยอยู่ในชนบท
และกลุ่มของผู้มีอายุมาก ๆ ยังคงมีความรู้สึกที่ตนเป็นลาว และปรารถนาที่จะขึ้นกับ
เวียงจันทน์มากกว่ากรุงเทพฯ จากความรู้สึกผูกพันทางวัฒนธรรมระบบความเชื่อต่าง ๆ
นับเป็นปัญหาที่น่าสนใจที่ควรแสวงหาคำตอบด้วยการมองปัญหาจากท้องถิ่นสู่ภายนอก
และใช้ข้อมูลจากท้องถิ่น เพื่อจะได้เข้าใจปัญหาและหาทางแก้ปัญหาก็ได้ถูกต้อง

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

ศิลปากร, กรม. หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุธนบุรี จ.ศ. ๑๑๑๓ เลขที่ ๑ ก หมู่ตำนาน
พงศาวดารประวัติ.

..... จดหมายเหตุธนบุรี จ.ศ. ๑๑๑๓ เลขที่ ๑ ข. หมู่ตำนาน พงศาวดารประวัติ.

..... จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๔๓ เลขที่ ๗ ใบบอกพระสุนทรราชวงศาเมือง
ยโสธร เรื่องส่งขีผึ้งและรายงานน้ำฝนคันข้าว.

..... จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๔๓ เลขที่ ๑๓ ใบบอกพระราชวงศาเมือง
อุบล เรื่องบอกส่งเงินส่วยมามอบให้พระราชนิถุลกรุง เทพ.

..... จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๔๓ เลขที่ ๑๖ ใบบอกเมืองจำปาศักดิ์ ถึงท่าน
อัครมหาเสนาบดี เรื่องให้ขุนรามราชภักดีคุมเงินส่วยลงมาส่งและให้เพี้ยมีไป
สืบราชการทางเมืองกำปงสวาย เมืองพวน.

..... จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๔๓ เลขที่ ๒๑ ใบบอกหลวงอัครสุนทรเรื่อง
ส่งส่วยผลเร็ว และเงินทองเมืองลาวตะวันออก.

..... จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๔๓/ก ๑๑ ว่าด้วยราชการทัพญวน
คัดบอกข้อราชการทัพญวนทูลถวาย เรื่องคำให้การนายคงขาว เมืองพระตะบองว่า
องค์อื่่มกว่าค้อนครอบคูรัวไป และเขมรรวบรวมกำลังจะสู้รบญวน.

..... จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๔ เลขที่ ๔/ก ว่าด้วยข้อราชการทัพญวนทาง
เมืองเขมร.

..... จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๔ เลขที่ ๔๑ พระพรหมวงศาเมืองอุบลราชธานี
และเมืองสาละวัน ถึงเมืองนครราชสีมาว่าได้ส่งน้ำรักและ เร่งส่วยให้หลวง เมืองคุก
เพี้ยนำลงมาทูลเกล้าถวาย.

..... จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๒๖ เลขที่ ๑๒๗ จดหมายรัชกาลที่ ๔ ถึง
องค์นครโรม เรื่องสัญญาที่ตราลงกับฝรั่งเศส.

- ศิลปากร, กรม. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๑/๒๔ เรื่องสืบราชการ
เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองขุขันธ์ ๒๐-๒๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๒.
- ____. รัชกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๒/๑๔ เรื่องการจัดการทหารในมณฑลต่าง ๆ ๒๔ มกราคม
ร.ศ. ๑๑๔-๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๔.
- ____. รัชกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๒/๒๔ เรื่องจัดการทหารในมณฑลอีสาน ๑๖ - ๒๗ เมษายน
ร.ศ. ๑๒๒.
- ____. รัชกาลที่ ๕ ม. ๑.๓/๗ เรื่องประกาศเปลี่ยนชื่อมณฑลชั้นนอก ๔-๖ มิถุนายน
ร.ศ. ๑๑๔
- ____. รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๓/๔ เรื่องเจ้านายและข้าราชการถวายความเห็นจัดราชการ
แผ่นดิน และเรื่องจัดตั้งส่งเปลี่ยนข้าราชการหัวเมืองลาว ๒๔ พฤษภาคม ร.ศ.
๑๑๐-๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๑.
- ____. รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๔/๗ พระบรมราชาบาทพระราชทานพระยาประสิทธิ์ศิลปการ
ครั้งไปเป็นข้าหลวงเมืองนครราชสีมา ๒๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๔.
- ____. รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๔/๓ เรื่องตั้งชื่ออำเภอและเมือง ๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๐-
๑๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๔.
- ____. รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๑๒ ก/๑ ใบบอกเมืองต่าง ๆ เรื่องใบบอกเมืองอุบลราชธานี
ส่งช่วยคืนประสิ้ว กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๔๔-๒ กันยายน ร.ศ. ๑๐๔.
- ____. รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๑๒ ก/๑ ใบบอกเมืองอุบลราชธานี เรื่องผู้ร้ายพันนายร้อย
อินตะตอย: ธันวาคม ร.ศ. ๑๐๐ - มกราคม ร.ศ. ๑๐๑.
- ____. รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๑๒ ก/๑ ใบบอกเมืองกาฬสินธุ์ เรื่องนายร้อยคุมอง คุมองคำใส
ในบังคับอังกฤษ ท้าวท้าวเพี้ยเมืองกาฬสินธุ์ จับหัวมองโคนายร้อยมาจากขังจนตาย
มีนาคม ร.ศ. ๔๖ - พฤษภาคม ร.ศ. ๑๐๒.
- ____. รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๑๒ ก/๑ ใบบอกเมืองจำปาศักดิ์ เรื่องจำปาศักดิ์ส่งบรรณาการ
จำนวนนิมะเล็ง มะเมีย มะแม กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๔๔ - ๒๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๑.

- คิดปกครอง, กรม. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๑๒ ก/๓ ใบบอกเมือง
อุบลราชธานี เรื่องจำนวนส่วย ผลเร็วดินประสีว กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๐๓ -
สิงหาคม ร.ศ. ๑๐๖.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๑๒ ก/๔ ใบบอกจำปาศักดิ์ เรื่องภาษีร้อยชัก ๓ แดงหัวเมือง
ลาวตะวันออก กรกฎาคม ร.ศ. ๑๐๑ - กันยายน ร.ศ. ๑๑๐.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๑๒ ก/๔ ใบบอกเมืองอุบลราชธานี เรื่องคำมั่นต้องถูกบังคับ
ยังถูกกล่าวโทษหลวงภักดีวงศ์ว่าชำระความกดขี่ เจ้าเมืองกรมการต่าง ๆ.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๑๒ ก/๔ ใบบอกเมืองชูนันท์ เรื่องให้ท้าวเพี้ยจัดพนักงานเก็บภาษี
มกราคม - มีนาคม ร.ศ. ๑๐๖.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๑๒ ก/๖ ใบบอกจำปาศักดิ์ เรื่องรายได้เมืองเชียงแตง
มกราคม ร.ศ. ๑๐๔ - ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๐๔.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๑๒ ก/๖ ใบบอกเมืองอุบลราชธานี เรื่องภาษีฝิ่น เมืองอุบล
เมษายน ร.ศ. ๑๐๗ - ๒๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๐.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๑๒ ก/๗ ใบบอกเมืองอุบลราชธานี เรื่องอ้ายขุ่ม อ้ายครำ
อ้ายคำ เป็นผู้ฆ่าเงินเจี้ยวแตกตายที่ห้วยหินเหล็กไฟ ๑๗ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๐๔ -
๓ กันยายน ร.ศ. ๑๑๑.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๑๒ ก/๗ ใบบอกเมืองจำปาศักดิ์ เรื่องใบบอกพระยา
มหาอำมาตย์ข้าหลวง ตรวจเขตแดนให้ได้หลักฐาน และฝรั่งเศสตั้งศาลกงสุลที่
หลวงพระบาง ตุลาคม - มกราคม ร.ศ. ๑๐๖.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๑๒ ก/๑๐ ใบบอกเมืองต่าง ๆ เรื่องใบบอกเมืองอุบลเกี่ยวกับ
กรณีชายแดนกับฝรั่งเศส กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๐๓ - กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๐๔.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๑๒ ก/๑๑ ใบบอกเมืองจำปาศักดิ์ เรื่องราชการหัวเมือง
ชายแดนเกี่ยวกับฝรั่งเศส ฝรั่งเศสเข้ามาที่บ้านห้วยสารค่านเมืองครโปน ระเปิด
ศิลาตัดไม้ท่าทางที่แก่งสี่ฝี่ และเข้ามาตรวจในลำน้ำเขษานเมืองจำปาศักดิ์
๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๐ - ๑๗ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑.

- ศิลปากร, กรม. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๔ ม. ๒.๑๒ ก/๑๔ ใบบอกเมือง
 ต่าง ๆ ใบบอกเขมรราช เรื่องบาทหลวงเมืองอุบลมาตามเรื่องพระยามหาอำมาตย์
 จะไปราชการถึงเมืองโตกับหลวงเสนาพิทักษ์ ธันวาคม ร.ศ. ๑๐๓ - พฤศจิกายน
 ร.ศ. ๑๐๔.
- รัชกาลที่ ๔ ม. ๒.๑๒ ก/๒๑ ใบบอกเมืองต่าง ๆ ใบบอกเขมรราชเรื่อง การออก
 ตรวจราชการและแต่งตั้งเจ้าเมืองกรมการของพระยามหาอำมาตย์ มีนาคม
 ร.ศ. ๑๐๔ - พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๐๕.
- รัชกาลที่ ๔ ม. ๒.๑๒ ก/๒๕ ใบบอกเมืองต่าง ๆ ใบบอกจำปาศักดิ์ เรื่องกวาดขัน
 เกี่ยวกับคนฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาในหัวเมืองลาวและลำน้ำโขง มกราคม ร.ศ.
 ๑๐๕ - ตุลาคม ร.ศ. ๑๐๖.
- รัชกาลที่ ๔ ม. ๒.๑๔/๗ เรื่องปัญหาหนังสือกระทรวงมหาดไทย (มณฑลอีสาน-อุดร)
 ๓ เมษายน ร.ศ. ๑๒๑ - ๒๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๑.
- รัชกาลที่ ๔ ม. ๒.๒๑ ก/๑ รายงานเรื่องฝรั่งเศสในมณฑลอีสาน ๑๔ พฤศจิกายน
 ร.ศ. ๑๑๑ - ๑๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๖.
- รัชกาลที่ ๔ ม. ๒.๒๑ ก/๒๓ เรื่องนายกลิ้ง พนักงานโทรเลข ๑๔ กุมภาพันธ์
 ร.ศ. ๑๑๔ - ๑๗ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๕.
- รัชกาลที่ ๔ ม. ๒.๒๑ ก/๕๑ เรื่องฝรั่งเศสป่าวร้องให้ราษฎร เมืองจำปาศักดิ์
 เสียเงิน ฝรั่งเศสคนละ ๒ เหรียญ ก็จะไม่ยอมจ่ายไทยและไม่ต้องเสียเงินช่วย
 ๑๕ มกราคม ร.ศ. ๑๑๖ - ๑๒ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๗.
- รัชกาลที่ ๔ ม. ๕.๑ ก/๕๐ ผู้ร้ายเมืองอุบล ๗ เมษายน - ๑๑ เมษายน
 ร.ศ. ๑๑๑.
- รัชกาลที่ ๔ ม. ๕๖/๓ เรื่องกรมหมื่นสรรพลทธิจักราชการทางเมืองนครราชสีมา
 ร.ศ. ๑๑๐ ๒๐ กันยายน ร.ศ. ๑๑๐ - ๑๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๐.
- รัชกาลที่ ๔ ม. ๕๖/๔ เรื่องตราลับถึงข้าหลวงเมืองนครราชสีมาให้คอยสืบดูกริยา
 อาการเมืองเขมรต่าง ๆ ๑๒ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒.

- ศิลปากร, กรม. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม. ๕๗ ราชกรมมณฑลลาวกาว
(มณฑลอีสาน) เรื่องบอกงดบรรณาการเมืองจำปาศักดิ์ ๑๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๔.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๓ ประชุมข้อราชการในมณฑลลาวกาวถือน้ำ ๔ เมษายน
ร.ศ. ๑๑๓ - ๑๓ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๔.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๔ เรื่องกรมหมื่นสรรพสิทธิฯ เสด็จออกตรวจราชการและออก
ประกาศศึกเดือนคนที่ไปมาและแนะนำสั่งสอนแบบแผนวิธีข้าราชการในมณฑลลาวกาว
๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๔ - ๓๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๔.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๑๐ ไปรเวตระวางกรมหลวงพิชิตปรีชากร ทูลเกล้าถวาย มี
เรื่องจับตัวเกโบ เจ้าผู้ร้ายและเรื่องฝรั่งเศษทางมณฑลอีสานกับเรื่องบ่อทอง
เมืองแสนปางหลายเรื่อง ๒๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๐ - ๗ มกราคม ร.ศ. ๑๑๒.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๑๒ กรมขุนสรรพสิทธิฯ ทรงแจกเงินและเสื้อผ้าแก่คนครัวและ
ราษฎร ๑๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๓.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๑๓ คนฝั่งซ้ายและคนมณฑลอื่น เข้ามาอยู่ในมณฑลตะวันออก
เฉียงเหนือ ไม่ยอมเสียค่าราชการและกะเกณฑ์คนใช้ราชการต่าง ๆ ๒๑ มิถุนายน
ร.ศ. ๑๑๔ - ๒๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๔.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๑๔ ราชการมณฑลอีสาน ๑๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๔ -
๒๕ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๗.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๑๕ ราชการเกี่ยวกับจำปาศักดิ์และเจ้านครจำปาศักดิ์
๑๔ มกราคม ร.ศ. ๑๑๑ - ๒๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๔.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๒๖ กรมหมื่นสรรพสิทธิฯ ถึงอุบล กรมหลวงพิชิตไค้มอบราชการให้
และกรมหลวงพิชิตกลับกรุงเทพฯ ร.ศ. ๑๑๒.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๒๗ กรมขุนสรรพสิทธิฯ รายงานการเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึง
อุบลราชธานี ๒๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๔ - ๒๐ เมษายน ร.ศ. ๑๒๐.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๒๘ พระบรมราชาบาทพระราชนานแก่เจ้ายุติธรรม
เจ้านครจำปาศักดิ์ ร.ศ. ๑๐๔.

- ศิลปากร, กรม. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๓๐ จันทวน เจ้าภาชี
 รับซื้อแผ่นหลวงขึ้นไปจำหน่ายหัวเมืองในมณฑลลาวท้าว ๑๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๐ -
 ๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๕๔/๖ หนังสือราชการหัวเมืองลาวพวน เรื่องบางเบียน ๗ มีนาคม
 ร.ศ. ๑๐๔ - ๒๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๔.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๕๔/๗ จัตราราชการใน เมืองลาวพวน ๑๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๐ -
 ๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๑.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๖๒.๑/๓ กรมหลวงพิชิตเป็นข้าหลวงหัวเมืองลาวท้าว ๑๑ กรกฎาคม
 ร.ศ. ๑๑๐ - ๒๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๑.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๖๒.๑/๓๔ หนังสือมทาดไทยบอกจำปาศักดิ์เกี่ยวกับราชการหัวเมือง
 ลาวท้าว ๒๔ กรกฎาคม - ๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๑.
- รัชกาลที่ ๕ ม. ๖๒.๑/๓๕ หนังสือมทาดไทยบอกจำปาศักดิ์เกี่ยวกับราชการหัวเมือง
 ลาวท้าว ๑๓ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๐ - ๒ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๑.
- รัชกาลที่ ๕ ผ. ๑๑/๒ เรื่องฝรั่งเศสขอเขตแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ๒ สิงหาคม -
 ๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒.
- รัชกาลที่ ๕ ผ. ๑๓/๖ บัญชีผูกโทรศัพท์ เรื่องเรือรบฝรั่งเศส ๑๐ - ๒๖ กรกฎาคม
 ร.ศ. ๑๑๒.
- รัชกาลที่ ๕ ผ. ๑๔/๗ เรื่องฝรั่งเศส สก ๑๑๒ ลอบเข้ามาอิงที่ปากน้ำ ๑๓ กรกฎาคม -
 ๑๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๒.
- รัชกาลที่ ๕ ผ. ๑๔.๑/๑ เรื่องฝรั่งเศสรุกเขตแดนทางแม่น้ำโขงจนถึงรบกัน
 ๑ เมษายน - ๑๔ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒.
- รัชกาลที่ ๕ ผ. ๑๔.๑/๒ เรื่องฝรั่งเศสรุกเขตแดนทางแม่น้ำโขงถึงรบกัน ๒๐ เมษายน -
 ๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒.
- รัชกาลที่ ๕ ผ. ๑๔.๑/๓ เรื่องฝรั่งเศสรุกเขตแดนทางแม่น้ำโขงถึงรบกัน ๒๖ เมษายน -
 ๒๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒.

- ศิลปากร, กรม. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ฝ. ๑๘.๑/๔ เรื่องฝรั่งเศสรุก
 เขตแดนทางแม่น้ำโขงจนถึงรบกัน ๒๖ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒ - ๓๑ พฤษภาคม
 ร.ศ. ๑๑๓.
- รัชกาลที่ ๕ ฝ. ๑๘.๑/๔ บันทึกสถานภาพปัจจุบัน ของความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส
 ๒๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๑.
- รัชกาลที่ ๕ ฝ. ๑๘.๒/๓ สนธิสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส เรื่องไทยเสนอสัญญา ๘ ข้อ
 แก่ฝรั่งเศส ๑๐ กันยายน ร.ศ. ๑๑๒.
- รัชกาลที่ ๕ ฝ. ๑๘.๒/๕ สนธิสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส เรื่องคำแปลร่างสัญญาครั้งที่ ๓
 ๒๔ กันยายน ร.ศ. ๑๑๒.
- รัชกาลที่ ๖ ม. ๑/๗ ความเห็นบำรุงสินค้าในมณฑลนครราชสีมาและเรื่องจะทำ
 ทางรถไฟมณฑลอิสาน ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ - ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๔.
- รัชกาลที่ ๖ ม. ๓.๖ ข/๑ เหตุการณ์ต่าง ๆ ทางชายแดนริมแม่น้ำโขง เกี่ยวข้อง
 กับฝรั่งเศส ๒๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ - ๓๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๘.
- รัชกาลที่ ๖ ม. ๓.๖ ข/๗ ฝรั่งเศสในประเทศอินโดจีนเข้ามาในกรุงเทพฯ
 (พระราชอาณาจักรสยามแบ่งสำหรับการปกครอง ร.ศ. ๑๓๑) ๗ พฤศจิกายน
 พ.ศ. ๒๔๖๗ - ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๘.
- รัชกาลที่ ๖ ม. ๑๕.๒/๑ ท้าบบนในมณฑลอิสาน (มีเรื่องคิดจะบำรุงทางน้ำทางบก)
 ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๓ - ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๕.
- รัชกาลที่ ๖ ม. ๑๘.๑/๑ เงินค่าราชการมณฑลอิสาน ๒๔ มกราคม พ.ศ.
 ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๓.
- รัชกาลที่ ๖ ม. ๒๐/๔ รายงานราชการมณฑลร้อยเอ็ด ๒๔ สิงหาคม - ๒๔
 มีนาคม ร.ศ. ๒๔๕๕.
- รัชกาลที่ ๖ - รัชกาลที่ ๗ สบ. ๒.๕๖/๔๐ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
 ตอบปัญหาเรื่องโบราณคดีของสยามสมาคม เรื่องอธิบายชื่อเมืองในภาคอีสาน
 ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๖
- เอกสารโบราณ. ประวัติเมืองเวียงจันทน์, แปลโดย ถาวรมิกิตโต เจ้าอาวาสวัดบ้านน้ำคำ
 ตำบลนาสะไม อำเภอดงหลวง จังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ. ๒๔๒๔.

เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

"กฎข้อบังคับเรื่องเปลี่ยนชื่อมณฑล ๔ มณฑล." ราชกิจจานุเบกษา ๑๗ (๒๗ กรกฎาคม
ร.ศ. ๑๑๔) : ๖๒๐.

"ข้อบังคับเรียกคนเข้ารับราชการเป็นตำรวจภูธร." ราชกิจจานุเบกษา ๒๔ (๑๔ กุมภาพันธ์
ร.ศ. ๑๒๖) : ๑๒๔๐.

"คำประกาศสร้างทางรถไฟสยามเขตกรุงเทพถึงเมืองนครราชสีมา." ราชกิจจานุเบกษา
๗(๑๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๐๔) : ๔๔๖ - ๔๔๗.

นายกรัฐมนตรี, สำนัก. เรื่องทรงตั้งเจ้าประเทศราช กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑.

พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๔๑๔.

_____. คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔ -
๒๔๗๔. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, ๒๔๒๔.

ตำแหน่งข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย. ราชกิจจานุเบกษา ๔ (๗ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๑):
๑๓๗ - ๑๔๐.

"ประกาศเปลี่ยนนามมณฑล." ราชกิจจานุเบกษา ๑๖ (๑๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๔) : ๑๔๐.

"พระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ สมัยรัตนโกสินทร์ ร.ศ. ๑๑๒." ราชกิจจานุเบกษา
๑๔(๔) (๓๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖) : ๑๐๔ - ๑๐๖.

"พระราชบัญญัติศึกษานาย เจ้านาย พระยา ท้าวแสนเมืองประเทศราช." ราชกิจจานุเบกษา
๑๖ (๑๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๔) : ๑๔๗.

มหาดไทย, กระทรวง. พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๔ เกี่ยวกับภารกิจกระทรวงมหาดไทย
เล่ม ๑ ภาค ๑ และ ๒. พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น ๒๔๒๓.

_____. สำนักงานกลาง กองทะเบียนราษฎร สถิติจำนวนประชากร เดือนมิถุนายน ๒๔๒๔.
(อัดสำเนา).

ศิลปากร, กรม. เจ้านายและข้าราชการ กราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลง
ราชการแผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓ และพระราชดำรัสในสมเด็จพระเจ้าจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน.

กอบ เกื้อ ยินยงอนันต์. การพัฒนาการคมนาคมทางบกในสมัยรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพมหานคร :
หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๒๐.

ขจร สุขพานิช. การค้นคว้าประวัติศาสตร์บางตอน ตอน ๒ พระนคร : หน่วยศึกษานิเทศก์
กรมวิสามัญ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๐๖.

คราวฟอร์ด, จอห์น. เอกสารคราวฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ พระนคร :
กรมศิลปากร, ๒๕๑๐.

จารุบุตร เรื่องสุวรรณ. "ขนบธรรมเนียมประเพณีระบอบการปกครองของชาวอีสาน"
อีสานปริทัศน์ พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพมหานคร : ๒๕๒๔.

จารุวรรณ ธรรมวัตร. คดีชาวบ้านอีสาน กรุงเทพฯ : อักษรวัฒนา, ๒๕๒๒.

จิตร ภูมิศักดิ์. ความเป็นมาของคำว่าสยาม ไทย ลาวและขอม และลักษณะทางสังคมของ
ชื่อชนชาติ. พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพมหานคร : ดวงกมล, ๒๕๒๔.

จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. กรมพระยาคำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. พระนคร :
คณะรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๐๖.

แขน ปัจจุสานนท์และสวัสดิ์ จันทน์. เรื่องกรณีพิพาทระหว่างไทย. พระนคร : โรงพิมพ์
คุรุสภา, ๒๕๑๐.

ญาติ ไหวดี. การปกครองของไทย เล่ม ๑. พระนคร : โอเคียนลโคร์, ๒๕๑๔.

คำรง ราชานุภาพ, กรมพระยา. รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
สถาปนกิจศพ นางบุญเหลือ พลราชภานุบำรุง ณ เมรุสมานมิตร วัดแจ้ง จังหวัด
นครราชสีมา ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๑.

และพระยาราชเสนา. เทศาภิบาล. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๔๔.

เต็ม วิภาคพจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม ๑ และ ๒. พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์,
* ๒๕๑๔.

เต็ม สังขสิทธิ์. ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม ๑ และ ๒. พระนคร : โรงพิมพ์ไทยสัมพันธ์,
๒๕๔๔.

อิรพันธ์ ล. ทองคำและสีฟ้า (สี ฟิงป่า). พจนานุกรมบริ-ไทย-อังกฤษ กรุงเทพมหานคร :
โครงการวิจัยภาษาไทยและภาษาถิ่นต่าง ๆ ภาควิชาภาษาศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

_____ และเจอรี่ เกนีย์. คู่มือแผนที่ภาษาไทยในประเทศไทย กรุงเทพมหานคร :
โครงการวิจัยภาษาไทยและภาษาพื้นเมืองถิ่นต่าง ๆ สถาบันศูนย์ภาษาอังกฤษ
ทบวงมหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐. (ขัดสำเนา)

อิรัช ปณโฑทก. เอกสารการบรรยายเรื่องพื้นเรียง กรุงเทพมหานคร : สมาคมประวัติศาสตร์
ในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา. ๒๔ กรกฎาคม ๒๕๒๔. (ขัดสำเนา)
นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาและสมเด็จพระยามหาดำรงราชานุภาพ. สาส์น
สมเด็จพระภาค ๒ พระนคร : ศสังวิทยา, ๒๔๔๔.

นิวัฒน์ พ.ศรีสุวรรณ. ไทย-ลาว-อีสาน อุตรธานี : โรงพิมพ์อีสานอุตรธานี, ๒๕๑๒.

เบอร์นี, เฮนรี่. เอกสารเฮนรี่เบอร์นีเล่ม ๑. แปลโดยสาริตรี สุวรรณสถิต. พระนคร :
ศิลปากร, ๒๕๐๔.

บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. ราชอาณาจักรลาว พระนคร : ก้าวหน้า, ๒๕๐๓.

ประทีป ชุมพล. พื้นเรียง : วรรณกรรมแห่งการกตัญญู กรุงเทพมหานคร : อติศ, ๒๕๒๔.

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๒ : พงศาวดารลานช้าง. พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๖.

_____. ภาค ๔ : พงศาวดารหัวเมืองอีสาน. พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๖.

_____. ภาค ๗๐ : นิทานเรื่องขุนบรม. พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๑๓.

เพชรปราณี, พระยา. จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. ๒๔๖๗. พระนคร :
โรงพิมพ์โสภณพิพิธพิมพ์ชนาการ, ๒๔๖๘.

เพ็ญศรี คุ้ม. การฟื้นฟูทางพระราชไมตรีและสัมพันธ์ภาพทางการทูตระหว่างไทยกับฝรั่งเศส
ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ๒๓๔๔ - ๒๔๑๐. (ขัดสำเนา)

_____. "การดำเนินนโยบายเพื่อความอยู่รอดและการต่อสู้เพื่ออำนาจอธิปไตยของไทย
ในทางการศาลและอัครราชทูตการ" ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒
รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕ กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, ๒๕๒๕.

ไพฑูริย์ มีกุล. การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระนคร :
บรรณกิจเทรคดิ่ง, ๒๕๑๔.

- หมอฟ้าพิท, แอ็บบ็อด โลว์. แผ่นดินพระจอมเกล้า. แปลโดยนิจ ทองโสภิต. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมนศาสตร์, ๒๔๒๐.
- ราชเสนา, พระยา. (สิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ประมวลหนังสือสัญญาใหญ่และอนุสัญญา กรุงสยามกับฝรั่งเศส พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์ตรี ฉิน เอี่ยมสุทธา.
- รถไฟ, กรม. "ประวัติการรถไฟแห่งประเทศไทย." งานฉลองรถไฟหลวงครบ ๔๐ ปี. พระนคร : โรงพิมพ์การรถไฟ, ๒๔๐๐.
- วิจัยและพัฒนาการทางกองบัญชาการทหารสูงสุด จังหวัดนครพนม, ศูนย์. สภาพสังคม อุ้มอ้อมประจำจังหวัดนครพนม เล่ม ๒. พระนคร : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๔๑๐.
- วิไลวรรณ ชนิษฐานันท์. ภาษาอุไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๔๒๐.
- ศิลปากร, กรม. ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศาสนา, ๒๔๒๒.
- _____ . สิทธิธรรมนิยมต่าง ๆ. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๔๐๔.
- สิริวัฒน์ คำวันสา. "ฮัตลิบสอง-คองลิบสี่" อีสานคดี. พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไพศาลศิริ, ๒๔๒๑.
- สวัสดิ์ วิเศษวงษ์. ตำราเรียนอักษรโบราณ. กรุงเทพมหานคร : วงษ์สว่าง, ๒๔๒๔.
- สวาท เสนาณรงค์. ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจและภูมิภาคของไทย. กรุงเทพมหานคร : อักษร-เจริญทัศน์, ๒๔๒๐.
- เสนอ นาระคณ. "อุไทย." อีสานคดี. พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไพศาลศิริ, ๒๔๒๑.
- สังขราช ปาลเลอแก้ว. เล่าเรื่องเมืองไทย. แปลโดยสันติ ท.โกมลบุตร. พระนคร : ก้าวหน้า, ๒๔๐๖.
- สุรศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา. ประวัติการของจอมพลพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๑-๓. พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, ๒๔๐๔.

- สุวิทย์ ซีรศาสตร์. ความสัมพันธ์ระหว่างไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒-๑๒๖ การเสียดินแดน
ฝั่งขวาแม่น้ำโขง. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์, ๒๕๒๓.
- แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว.และวิมล พงศ์พิพัฒน์. ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓. นครหลวงกรุงเทพมหานครบุรี : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี,
 ๒๕๑๕.
- สมศรี เขียมธรรม(แปล). ประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยาฉบับปรับปรุง. กรุงเทพฯ :
 กรมศิลปากร, ๒๕๒๒.
- อภิศักดิ์ โสมอินทร์. ภูมิศาสตร์อีสาน. มหาสารคาม : โรงพิมพ์ศรีอนันต์, ๒๕๒๕.
- อนุমানราชชน, พระยา. นิรุกติศาสตร์ ภาค ๑. พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, ๒๕๑๖.
- อัช บุญยานนท์. สังเขปเอกสารประวัติศาสตร์ ร.ศ. ๑๑๒. ประจำกองประวัติศาสตร์
 กองทหารเรือ ราชนาวิกสภา. (อัตสำเนา)
- เอ. คาร์และเพื่อน. ชาติวงศ์วิทยาว่าด้วยชนชาติเผ่าต่าง ๆ ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ :
 อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๐๔.
- อุ้มคำ พิมวงศา. เล่าเรื่อง ลาว-ไทย. (เล่าเรื่องชาติลาว) เวียงจันทน์ : โรงพิมพ์
 แสงศิลป์, ม.ป.ป.
- บทความ
- ทวีป วรศิริก, "ประเทศจีน." วิทยาสาร. ๓๗ (๒๑ พฤษภาคม ๒๕๑๗) : ๑๔ - ๑๕
- ธำรง อุดมไพจิตรกุล. อีสานวันนี้ เอกสารประกอบนิทรรศการ ม.ศ.ว.มหาสารคาม ๑๖-๑๘
 มกราคม ๒๕๒๔.
- ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม. "อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖." วารสารเมืองโบราณ
 ๓ (ตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๑๔) ๓๔ - ๕๖.
- สุรพล คำวิห์กุล. "อุผาแห่งความตายและภาพเขียนสีที่บ้านภู่มิริมฝั่งแม่น้ำโขง." วารสาร
ศิลปวัฒนธรรม. ๒(๑๒ กันยายน ๒๕๒๐) : ๖ - ๑๖.

อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. "การศึกษาสถาปัตยกรรมสมัยลพบุรีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ."

วารสารเมืองโบราณ ๓ (ตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๑๔) : ๖๒ - ๘๒.

อัชช บุญยานนท์. "ฝรั่งเศส-สยาม ร.ศ. ๑๑๒." ไทยเซชมรวิว ๒๔ (๒ มิถุนายน ๒๕๓๔).

วิทยานิพนธ์

จิราภรณ์ สถาปนะววรรณช. วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา, ๒๕๑๖. (ข้อสำคัญ)

นิธิ เอี้ยวศรีวงศ์. การปราบฮ่อและการเสียดินแดนใน พ.ศ. ๒๔๓๑. วิทยานิพนธ์ วิทยามหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๕. (ข้อสำคัญ)

บุษรอด แก้วกัณฑ์. การเก็บส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ ๒๓๒๕ - ๒๔๑๑ วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘.

ประจักษ์ เข้มมุกด์. การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมระหว่างลาวพวนกับไทยในตำบลหาดเสี้ยว อำเภอสรีษชนาลัย จังหวัดสุโขทัย. วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัย เกษตรศาสตร์, ๒๕๒๑.

รุจิพันธ์ คอหงา. เรื่องราวของลัวะในประเทศไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต โบราณคดี กรมศิลปากร, ๒๕๑๒.

คำบอกเล่า

โหม่ง ฉลุศรี. บ้านน้ำคำ ตำบลนาสะไม อำเภอดงระการพิชผล จังหวัดอุบลราชธานี, บอกเล่า, ๒๕๒๐.

ลา ไทบุตรและคณะ. บ้านน้ำคำ ตำบลนาสะไม อำเภอดงระการพิชผล จังหวัดอุบลราชธานี บอกเล่า, พุศิจิกายน ๒๕๒๔.

ลีดา จันทร์พันธ์และทุมมา ปู่คำ. บ้านนาสะไม ตำบลนาสะไม อำเภอดงระการพิชผล จังหวัดอุบลราชธานี. บอกเล่า, พุศิจิกายน ๒๕๒๔.

สน วนติ. บ้านน้ำคำ ตำบลนาสะไม อำเภอดงหลวง จังหวัดอุบลราชธานี. บอกล้ำ,
พฤศจิกายน ๒๕๒๔.

สว่าง สิทธิบุตร. บ้านน้ำคำ ตำบลนาสะไม อำเภอดงหลวง จังหวัดอุบลราชธานี.
บอกล้ำ, ๒๕๒๐.

ภาษาอังกฤษ

Jumsaim Manich. History of Laos. Bangkok: Chalermit, 1971.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ชะล่ำ^๑

ชะล่ำ หมายถึงข้อห้ามไม่ให้ประพฤติปฏิบัติ ถ้าใครปฏิบัติฝ่าฝืนข้อห้ามนั้นอาจได้รับอันตรายหรือเป็นอัปมงคล แก่ผู้ฝ่าฝืน แต่ข้อห้ามหรือข้อชะล่ำดังกล่าวหากผู้ใดไม่ปฏิบัติถือว่าผิดกฎของสังคมทั้งนี้เพราะการจะปฏิบัติตามหรือไม่ผลย่อมตกอยู่กับผู้ที่ไม่เชื่อฟัง เช่น

๑. นั่งขวางฝักตุ ขวางกะไค (นั่งขวางประตู ขวางบันได) ชะล่ำ
๒. ไปเอาบุญก่ายบ้าน บู้จ๊กแลงงาย (ไปเที่ยวงานบ้านต่อบ้าน ไม่รู้จักเวลากินข้าวกินปลา) ชะล่ำ
๓. ไทยเชื่อนเตียวกินข้าว บ่พร้อมกัน (คนบ้านเดียวกัน กินข้าวคนละเวลา) ชะล่ำ
๔. กินข้าวก่อนผิว นอนก่อนผิว (กินข้าวและนอนก่อนสามี) ชะล่ำ
๕. นอนบ่ ถึกทิส นุ่งห่มผ้าทางกลับ ไข่ดิน เชี่ยเสื่อผ้า (นอนไม่ถูกทิศ นุ่งผ้าไม่ถูกทาง กลับบนกลับล่าง หรือข้างนอกเป็นข้างใน ไข่เท้า เชี่ยเสื่อผ้า) ชะล่ำ
๖. พันพินบื้อเข้า ฝัดข้าวมือแลง แบกของขึ้นเชื่อน หาบพินขึ้นเชื่อน (ตัดพินตอนเข้า ฝัดข้าวตอนเย็น แบกของ หาบพินขึ้นบ้าน) ชะล่ำ
๗. ข้ามชั้นกะไค ขึ้นเชื่อน (ข้ามชั้นบันได ขึ้นเชื่อน) ชะล่ำ
๘. ดินเข็ดหัวกะไค (เท้าเข็ดบันไดชั้นสูงสุด) ชะล่ำ
๙. ไปล่อเนื้อ เอ็นชื่อสัตว์จริง (ไปล่าเนื้อเรียกชื่อสัตว์จริง ๆ) ชะล่ำ
๑๐. ผิวไปทางไกล เมียอยู่บ้าน ตัดผม หักดอกไม้ ใส่เสื้อแดง (สามีไม่อยู่บ้าน เมียตัด ตัดผม หักดอกไม้ ใส่เสื้อสีแดง) ชะล่ำ
๑๑. ฝนตกฟ้าร้อง ชีควาย ยกมิด เสียม พันไม้ ชะล่ำ

^๑จารุบุตร เรื่องสุวรรณ "ขนบธรรมเนียมประเพณีระบอบการปกครองของชาวอีสาน" อีสานปริทัศน์ (พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพมหานครการพิมพ์ ๒๕๒๔) หน้า ๑๓-๑๔

๑๒. นั่งหย่อนขา ไกวขาเหิงเหือนสูง (นั่งห้อยขา แกว่งขาบนเรือนสูง) ชะล่า
๑๓. ย่างเสียงดัง กินข้าวเคี้ยวเสียงดัง ฟันไม้ตอนกลางคืน (เดินเสียงดัง กินข้าวเสียงดังตัดไม้ตอนกลางคืน) ชะล่า
๑๔. ย่างก่อนเจ้าหัวเว้าหยอกล้อเจ้าหัว เข้าวัดเว้าเสียงดัง (เดินนำหน้าพระ พุด หยอกล้อพระ พุดเสียงดังในวัด) ชะล่า
๑๕. ชีควาย ชีวัว หันหลังให้ทางเขา (ชีวัว ชีควาย นั่งหันหลังให้เขาของ มัน) ชะล่า
๑๖. เอามือ ดีแมว ดีหมา เตะวัว เตะควาย ชะล่า
๑๗. ปลุกยานางที่เดินบ้าน ปลุกผักอีซุม หมากสิ้นฟ้า ผักหวานในบ้าน (ปลุกใบยานางที่ลานบ้าน ปลุกผักมะรุม สิ้นฟ้า ผักหวานในบ้าน) ชะล่า
๑๘. เด็กน้อย อยู่บ่อนนอนสูงกว่าผู้ใหญ่ (เด็กนอนที่นอนสูงกว่าผู้ใหญ่) ชะล่า
๑๙. บุญมหาชาติ ชีเมมาเข้าวัด ชะล่า
๒๐. ไทยเขื่อนอื่น เปิดปิด ป่องเขี่ยม (คนบ้านอื่นหรือแขกปิดเปิดหน้าต่าง) ชะล่า
๒๑. เล่นหมากรุก สะกา คนยังบ่ตาย (เล่นหมากรุก สะกา บ้านคน กำลังป่วย) ชะล่า
๒๒. ปรึกษากันไปหาหมอให้คนไข้ได้ยีน ชะล่า
๒๓. หม่มสาวนั่งคุยกันระยะเอื่อมมือถึง ชะล่า
๒๔. หมิงชาย ไปสองต่อสองเวลากลางคืน ชะล่า
๒๕. หามศพ ออกจากบ้าน บ้านใกล้เคียงเปิดประตูหน้าต่าง ชะล่า
๒๖. บ้านใกล้เรือนเคียงไปเก็บเสื้อผ้า เวลาหามศพผ่าน ชะล่า
๒๗. ยืนดักข้าวจากถังสำหรับแช่ ชะล่า

นอกจากจะกำหนดเป็นข้อห้ามต่าง ๆ ถือว่าเป็นการชะล่าแล้วยังถือว่าเป็นบาป อีกด้วยหากกระทำ เช่น ยืนใส่บาตร (ตักบาตร) บาป ใส่บาตร (ตักบาตร) พระ ไม่ถอด รองเท้าบาป ใส่รองเท้าเข้าวัด บาปปลา

กองสิบสี่หมายถึงแนวทางหรือหลักที่ควรยึดถือ เพื่อปฏิบัติต่อกันและกันตามบทบาทของแต่ละคน เพื่อความสงบสุขของบ้านเมือง ชุมชน สังคมแบ่งตามบทบาทของบุคคลได้ ๑๔ แนวทางคือ

๑. ยึดเจ้ากองขุน เป็นแนวทางของเจ้าเมืองขุนนางผู้ใหญ่ในการปกครองบ้านเมือง เช่น การพิจารณาคดีความให้พิจารณาตามที่ผิดที่ถูกต้อง ไม่เห็นแก่ญาติ พี่น้อง หรือคนสนิท ให้ยึดความยุติธรรมเป็นหลัก
๒. ยึดท้าวทองเพี้ย เป็นแนวทางปฏิบัติของท้าวพระยา เช่น ในการคัดเลือกบุคคลเข้ามารับราชการให้กระทำอย่างรอบคอบ เพื่อจะได้คนดีเข้ามารับราชการบริหารบ้านเมืองให้ราษฎรมีความสุข
๓. ยึดไพร่คองนาย เป็นแนวทางปฏิบัติของนายกับไพร่ เช่น ไพร่ที่ดีก็ต้องปฏิบัติตามหน้าที่ของตน ไม่ประจบสอพลอ ส่วนนายที่ดีต้องไม่ลืมนคน ให้ปฏิบัติต่อไพร่ทำอย่างสม่ำเสมอ ยุติธรรม เสมอต้นเสมอปลาย ไม่เป็นคนเห็นแก่ได้ หูจริดคอร์ปชั่น ถ่อมตน ไม่แบ่งชั้นวรรณะ เพื่อจะได้เข้าถึงทุกข์สุขของประชาชนได้ทั่วถึง
๔. ยึดบ้านคองเมือง เป็นแนวทางหรือหลักปฏิบัติของบ้านเมือง กำหนดขึ้น มาเพื่อให้คนในหมู่บ้านในเมืองปฏิบัติต่อกันถือเพื่อเผื่อแผ่แก่กันและกัน ไม่เห็นแก่ตัว เช่น ไม่ถ่มบ่อน้ำที่ชาวบ้านใช้ร่วมกันแม้อยู่ในที่ของตน หรือล้อมรั้วกันทางเดินของคนทั่วไป ฯลฯ

นอกจากนี้ยังมีหลักปฏิบัติเพื่อความสงบสุข ตามจารีตประเพณีที่เคยมีมา เช่น การไม่ปลูกบ้านค่อมตอ บ่อน้ำ หรือจอมปลวก เพราะถือว่าเป็นการเข็ดขวาง (ไม่เจริญ) การรวมบ้าน ๒ หลัง มาปลูกเป็นหลังเดียว หรือนำเอาบ้านไปปลูกเป็นกระท่อมหรือ ฉางข้าว ก็เป็นสิ่งที่ไม่ดี เพราะผู้กระทำเช่นนั้นจะทำให้การประกอบอาชีพ ค้าขาย ทำไร่นา ไม่เจริญ ผู้อยู่อาศัยไม่มีความสุข เป็นต้น

๕. ฮัตมีคองเดือน แนวทางปฏิบัติตามจารีตที่กำหนดไว้ตลอด ๑๒ เดือน ซึ่งทุกคนในสังคมต้องไม่ละเลย
๖. ฮัตโยคองนา แนวทางปฏิบัติตามจารีตประเพณี เกี่ยวกับไร่นา ให้ถูกต้องตามที่สังคมกำหนด เช่น ก่อนทำนาต้องบอกผีนา ผีไร่ก่อน เมื่อทำนาไร่เก็บเกี่ยวผลผลิตเสร็จก็ต้องเลี้ยงผีนา (ตาแฮก) หรือผีไร่ด้วย ฯลฯ
๗. ฮัตเฆ่าคองแก่ แนวทางปฏิบัติของคนเฒ่าคนแก่ เพื่อสร้างสรรค์สังคมบ้านเรือนให้อยู่กันอย่างสงบสุข เช่น เมื่ออายุมากขึ้นทำงานไม่ค่อยไหว ก็ให้หันไปยึดมั่นในธรรมะ อยู่ในศีลกินในธรรม ไม่ใช่เอาแต่บ่น ตำหนิติเตียนลูกหลาน หรือมีวาทะเรื่งกับการเสพกามารมณ์ เป็นต้น
๘. ฮัตปู่คองย่า แนวทางปฏิบัติสำหรับปู่ย่าต่อลูกหลาน ให้สั่งสอนบุตรหลานให้ประพฤติปฏิบัติในทางที่ดี และทำตนเป็นแบบอย่างแก่ลูกหลาน
๙. ฮัตพ่อคองแม่ แนวทางปฏิบัติของผู้เป็นพ่อแม่ ต่อลูก
๑๐. ฮัต ป้าคองลุง แนวทางปฏิบัติของลุง ป้า ต่อลูกหลาน เช่น มีความยุติธรรมเป็นแบบอย่างที่ดีต่อลูกหลาน
๑๑. ฮัตโถ้คองเขย เป็นหลักปฏิบัติของเขยสะโกว่าควรประพฤติปฏิบัติอย่างไรจึงจะทำให้ครอบครัวมีความสุข เช่น เป็นสะโกว่า ต้องขยันทำงาน ไม่เกียจคร้าน เป็นเขยต้องไม่ลบลู่อุหมิ่นบิดามารดาภรรยา ฯลฯ
๑๒. ฮัตลูกคองหลาน เป็นแนวทางปฏิบัติของลูกหลานต่อพ่อแม่ พี่ป้า น้า อา ปู่ ย่า ตา ยาย เช่น ลูกๆหลาน ๆ ไม่ควรจะดื้อดึง หัวแข็ง หรือ ทำกริยาที่ไม่ดีต่อท่านควรเคารพ เชื่อฟังท่าน
๑๓. ฮัตวัดคองสงฆ์ เป็นแนวทางปฏิบัติของคนในสังคมต่อวัดวาอาราม พระสงฆ์ และเป็นแนวทางของพระสงฆ์จะต้องปฏิบัติตนให้เป็นที่เลื่อมใสแก่คนในสังคม เช่น
- พระสงฆ์ จะต้องยึดมั่นในพระธรรมคำสั่งสอน ระเบียบ วินัยของสงฆ์อย่างเคร่งครัด
  - ประชาชนทั่วไปจะต้องปฏิบัติวิภูลูกต่อพระสงฆ์และวัดอย่างสม่ำเสมอ เช่น ช่วยปรับปรุง ก่อสร้างวัดวาอาราม เตรียมข้าวปลาอาหารถวายพระสงฆ์อย่าได้ขาด

หาคอกไม้รูปเทียนบูชาพระสงฆ์ นู๋ย่า ตายาย บิดามารดา ทุกวันพระ และนำข้าวปลาอาหาร
ผลผลิตที่ดีที่สุดไปถวายพระ และงดเสพกามาคุณในวันพระเป็นต้น

๑๔. ชีวิตสมบัติคุณเมือง หมายถึงเมืองที่จะมีความเจริญมั่นคงต้องประกอบไปด้วยสิ่งที่ดีต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ คือ หูเมือง (ราชทูตผู้ฉลาด) ตาเมือง (นายหนังสือผู้รอบรู้) แก่นเมือง (พระสงฆ์ผู้ทรงวินัย) ประตุนเมือง (เครื่องศตราวุธที่ดีและทันสมัย) ฮากเมือง (รากลเมือง - โหราจารย์ผู้สามารถ ฉลาด และหยิ่งรู้) เง่าเมือง (เสนาผู้เฒ่า ผู้แก่ ในเมืองที่ฉลาด รอบรู้ กล้าหาญ มั่นคง) ชื่อเมือง (กรมการเมืองที่มีความสัตย์ซื่อ) ฝาเมือง (ทหารผู้กล้าหาญ) แปกเมือง (ท้าวพระยาผู้ทรงไว้ซึ่งทศพิธราชธรรม) เขตเมือง (เสนาอำมาตย์ผู้ฉลาด) สติเมือง (พ่อค้า เศรษฐี ผู้มีบังคับ และสัตย์ซื่อ) ใจเมือง (แพทย์ หมอยาที่มีความสามารถ) คำเมือง (ที่ตั้งเมือง ที่ดีมีทรัพยากรอุดมสมบูรณ์) เมฆเมือง (เทวาอารักษ์ ผิมเหศักดิ์หลักเมืองที่ศักดิ์สิทธิ์)

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ค

ฮิตสิบสอง

ฮิต เป็นภาษาท้องถิ่น หมายถึงจาริตประเพณี ที่ยึดถือปฏิบัติกันมาเป็นประจำตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษ ฮิตสิบสอง จึงหมายถึง จาริต ประเพณี ที่ปฏิบัติกันทุกเดือนตลอดระยะเวลา ๑๒ เดือน ซึ่งประเพณีเหล่านี้เป็นประเพณีความเชื่อ เกี่ยวกับการนับถือผีบรรพบุรุษร่วมกับคติทางพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ร่วมกัน คือ

๑. เดือนอ้าย (เดือนเจียง) เป็นเดือนที่ชาวบ้านกำลังจะเสร็จจากการทำไร่นานา และย่างเข้าสู่ฤดูหนาว ชาวบ้านจะจัดสถานที่แล้วนิมนต์พระสงฆ์มา เข้ากรรม เพื่อปฏิบัติจริยวัตรโดยเคร่งครัด เพื่อปลดเปลื้องอาบัติ(ปริวาสกรรม) ราษฎรก็จะตั้งใจทำบุญให้ทาน เพราะถือว่าได้นุญมาก^๑

๒. เดือนยี่ เป็นเดือนที่ราษฎรเสร็จจากการเก็บเกี่ยวและจะขนข้าวขึ้นฉาง จึงต้องทำบุญ อุบลาน โดย อุบลานข้าวขึ้น เป็นคล้ายจอมปลวก ทำพิธีบายศรีสู่ขวัญ ระลึกถึงพระคุณของแม่โพสพ และ เช่นสรวงท่าน นิมนต์พระสงฆ์มาสวดมนต์เพื่อ เป็นมงคลและได้ทำบุญให้ทาน นอกจากนี้ยังมีพิธีเลี้ยงผีตาแฮก ซึ่งตาแฮกนี้ถือว่าเป็นผีประจำที่นา เจ้าของที่นาจึงต้องปลูกตूप (กระท่อม) ให้อยู่ เมื่อถึงหน้านาก็จะเอาข้าวไปเช่นสรวงบนบานและกันรื้อให้ตาแฮก หลังจากนั้นก็จะไถนาตรงที่เป็นตาแฮก (แรก) หากไถไม่ได้ก็จะขุดที่ตาแฮกก่อนบริเวณอื่น ๆ เมื่อถึงเวลาปักดำ ก็จะปักดำบริเวณของตาแฮกก่อนที่อื่น ๆ เช่นเดียวกัน และพอถึงเวลาเก็บเกี่ยวข้าวก็จะเกี่ยวข้าวแยกไว้ต่างหาก นอกจากนี้เมื่อถึงเวลาทำบุญสู่ขวัญข้าวในประเพณีทำบุญอุบลานนั้น ก็จะต้องนำข้าวตาแฮกไปร่วมในพิธีด้วย ฉะนั้นในการทำบุญเลี้ยงพระจึงต้องมีการเลี้ยงผีตาแฮกด้วยเช่นกัน

ในเดือนนี้ หลังจากนำข้าวสู่ฉางแล้ว พวกชาวบ้านแต่ละครอบครัวก็จะหาหิน สะสมไว้ก่อนถึงหน้านาต่อไป ทั้งนี้เพราะระยะจากนี้เป็นต้นไปจะมีแต่ความแห้งแล้งจึง เหมาะแก่การหาหินมาเก็บไว้ ดังคำกลอนกล่าวไว้ว่า

"พอเมื่อเดือนยี่ได้ล่วงมาถึง ให้พากันหาหินสูกินโอมไว้"^๑

(เมื่อถึงเดือน ๒ ให้พากันเก็บหาหินรวมรวบไว้ทุกครัวเรือน)

"ถึงฤดูเดือนยี่มาชดแล้ว ให้มีมนต์พระสงฆ์องค์เจ้ามาตั้งสวดมนต์คุณ เอาบุญ
อุกข์เข้าป่าหาเห็ด หลัว (หิน) อย่าได้หลงลืมหิ้งฮิต เก้าองเดิมเอาเดื่อ"

(เมื่อเดือนยี่มาถึงแล้ว ให้มีมนต์พระสงฆ์ มาสวดมนต์คุณเพื่อทำบุญอุกข์เข้า และ
ในเดือนนี้ก็จะเข้าป่าหาหิน (หลัว) พร้อมกับเก็บเห็ดมากิน อย่าได้ทอดทิ้ง หลองลืม แบบ
แผนประเพณี ที่พวกเราได้ปฏิบัติกันมาแต่เดิมนะ)

๓. เดือนสาม เมื่อถึงเดือนสาม พวกชาวบ้านก็จะพากันจี่ข้าวจี่ไปถวาย
พระภิกษุสงฆ์เพื่อทำบุญ กุศล ดังคำกลอนกล่าวไว้ว่า

"ฮิตหนึ่งนั้น เถิงเมื่อเดือนสาม ได้พากันจี่ข้าวจี่ ไปถวายสงฆ์เจ้า
เอาแท้หนุ่บุญ กุศลยังสินำคำ ตามเอาบือละคาบ หากธรรมเนียมจี่ฮิมมีแท้แต่นาน ..."
(เมื่อถึงเดือนสามให้พากันย่างข้าวจี่ ไปถวายพระสงฆ์เพื่อจะได้บุญกุศลจี่จุน ซึ่งธรรมเนียม
นี้ได้ปฏิบัติกันมานานแล้ว)

ด้วยเหตุนี้ ประเพณีการทำบุญข้าวจี่จึงทำภายหลังวันมาฆบูชา คือทำในวันแรม
๑ คำ เดือนสาม การทำข้าวจี่นั้น ทำโดยเอาข้าวเหนียวที่นึ่งแล้วมาปั้น เป็นก้อนกลม ๆ
แล้วย่างไฟให้เหลือง ทาด้วยน้ำอ้อยแล้วย่างไฟอีก บางคนจะตัดก่อนน้ำอ้อยเป็นไส้ด้วย
แต่บางคนก็จะทำข้าวจี่ทาน้ำอ้อยเฉย ๆ ในคฤหาสน์ข้าวจี่ไปถวายพระนี้มีคำกลอนล้อพระสงฆ์
สามเณร ไว้บทหนึ่งว่า

"เดือนสามคล้อย เจ้าหัวคอยปั้นข้าวจี่ ปั้นข้าวจี่ใส่ใส่น้ำอ้อย จวนน้อยเข็ดน้ำตา"
(พอถึงปลายเดือนสาม พระสงฆ์ก็จะรอกอยให้ชาวบ้านไปถวายปั้นข้าวจี่แต่ถ้า
ได้รับปั้นข้าวจี่ที่ไม่ได้ใส่น้ำอ้อย สามเณรจะต้องนั่งเข็ดน้ำตา)

นอกจากนี้ในเดือนสาม ยังเป็นเดือนที่ชาวบ้านชอบทำบุญบ้าน โดยนิมนต์พระภิกษุสงฆ์มาถวายภัตตาหารที่บ้าน เสร็จจากพิธีสงฆ์แล้วก็จะทำพิธีพราหมณ์ คือการบายศรีสู่ขวัญ เพื่อบูชาพระคุณของข้าวในยุ้งฉาง และเพื่อคุ้มครองยุ้งฉางก่อนที่จะเอาข้าวในยุ้งฉางไปกิน แต่ประเพณีนี้บางบ้านก็จะทำเพียงนำข้าวไปถวายวัดเท่านั้น การทำบุญนี้เรียกว่า "การทำบุญเปิดปากแล้ว (ยุ้งฉาง)" นอกจากการทำบุญบ้านแล้ว ชาวบ้านทุกครัวเรือนก็จะพากันไปเก็บดอกไม้ที่มีกลิ่นหอมจากป่ามาตากแห้งเอาไว้ เพื่อเตรียมงานบุญพระ เวสอีกด้วย ดังคำกลอนกล่าวไว้ว่า

"เดือนสามได้ทอดลวงมาถึง ฝูงหมู่เฒ่า สาวหนุ่ม สาวหนุ่ม พากันได้เก็บมาลวดวงดอก" (เมื่อเดือนสามลวงมาถึงคนทั้งหมู่บ้านทั้งแก่ก็พากันไปเก็บดอกไม้มาตากแห้งเตรียมเอาไว้"

๔. เดือนสี่ เมื่อถึงเดือนสี่นี้ จะมีการทำบุญที่มีความยิ่งใหญ่ที่สุดในรอบปี เพราะนอกจากชาวบ้านร่วมกันทำทั้งหมู่บ้านแล้ว ยังเชิญหมู่บ้านอื่นมาร่วมงานบุญด้วย ฉะนั้นก่อนจะถึงวันงานจึงต้องเตรียมการหลายอย่าง เช่น

- ร่วมปรึกษาหารือกำหนดวันงาน แล้วบอกเล่าและเชิญชาวบ้านและนิมนต์พระภิกษุสงฆ์ที่หมู่บ้านใกล้เคียงมาร่วมงาน

- จัดแบ่งจุดปัจจัยให้ครบตามจำนวนพระภิกษุสงฆ์ที่นิมนต์มา โดยกำหนดให้แต่ละกลุ่มของหมู่บ้านร่วมกันจัดทำ เรียกว่า กัณฑ์เทศน์ คือพระที่ขึ้นธรรมาสน์เทศน์แล้ว ก็จะถวาย

- ตักลงน้ำให้ชาวบ้านทั้งแก่ หนุ่ม ไปร่วมกันที่วัดในตอนกลางคืน นำดอกไม้ที่เก็บมาตากแห้งเอาไว้แล้วไปช่วยกันโขลกและทำธูปบูชาพระ นอกจากนั้นก็จะนำไม้(ต้นหม่อน) มาเหลาให้เป็นรูปดอกไม้แล้วย้อมสีต่าง ๆ ประดับตามศาลาการเปรียญให้สวยงาม

- เมื่อใกล้วันงานเข้ามา ชาวบ้านก็จะร่วมกันประดับธงขนาดใหญ่ซึ่งทอเองจากฝ้ายพร้อมด้วยประติษฐานเครื่องประดับซึ่งทำจากไม้ไผ่ ตามบริเวณวัด

- ชาวบ้านคนใดจะบวชลูกหลาน หรือจะรดน้ำพระสงฆ์ที่บวชครบพรรษา ก็จะเตรียมงาน เรียกว่า เตรียมกองบุญ ซึ่งกองบุญบวชเรียกว่า กองบวช กองบุญ ที่รดน้ำพระ เรียกว่ากองฮต (รด)

- การทำบุญเดือนสี่ (บุญพระเวส-ผะเหวด) ทำกันหลายวัน เพราะเมื่อถึงวันงานจริงจะเริ่มตั้งแต่วันเริ่มงานซึ่งจะแยกเป็นตั้งนี้

วันแรกหรือวันเริ่มงาน บ้านที่จะทำกองบุญจะตั้งเม็ง (กองบุญ) และทางวัดเองก็เตรียมตกแต่งวัด บ้านราษฎรที่ไม่ได้ทำกองบุญก็จะเตรียมทำขนมชะตัม (ข้าวหมกข้าวตัม) บริเวณวัดตอนกลางคืนจะมีมหรสพฉลอง (งัน)

วันที่สอง บ้านที่ทำบุญกองบวช ก็จะโกนหัวผู้ที่บวช ให้บวชเป็นนาคและแห่ไปวัด ทำพิธีบายศรีสู่ขวัญนาคจากนั้นก็ทำพิธีบวชนาคในอุโบสถและทำพิธีรดน้ำพระสงฆ์เพื่อเสียนยศให้ท่าน กล่าวคือถ้าพระสงฆ์องค์ใดบวชมาครบปีก็จะได้รับการสร่งน้ำ เรียกว่า การรดน้ำ (สร่งน้ำ) ครั้งที่หนึ่ง หากท่านยังอยู่ในสมณศักดิ์ต่อไปเรียกว่า เสด็จ แต่ถ้าหากท่านสึกออกมา เรียกว่า จารย์ (อาจารย์) และถ้าหากพระสงฆ์องค์นั้นขาดการสร่งน้ำ (รดน้ำ) ครั้งที่สอง เรียกว่า ชา (ญาชา) แต่ถ้าสึกหลังจากนี้ไปให้เรียกว่า จารย์ชา พระสงฆ์องค์นั้นผ่านการรดน้ำครั้งที่ สาม เรียกว่า หัวครู เมื่อท่านสึกออกไปจะเรียกว่า จารย์ครู ส่วนพระที่บวชและไม่ผ่านการรดน้ำจะเรียกว่า หม่อม หากสึกออกไปจะเรียกว่า ติด (บัณฑิต)^๑

^๑ในการผ่านการสร่งน้ำ และเสียนสมณศักดิ์นี้ สมัยก่อนจะมีการจาริกสมณศักดิ์เป็นหลักฐาน เช่น

๑. เสียนจากบัณฑิต เป็น เสด็จจาริกในใบลาน
๒. เสียนจากเสด็จ เป็น ชา จาริกในแผ่นเงิน
๓. เสียนจาก ชา เป็น หัวครู จาริกในแผ่นทองคำ

แต่ในปัจจุบันนี้ ตำแหน่งสมณศักดิ์นี้จะยกเลิกไป จะมีเรียกก็ตามประสาชาวบ้าน ตำแหน่งสมณสงฆ์ในปัจจุบันจะยึดถือตามแบบกรุงเทพฯ ตามขนบประเพณีการทำบุญกองฮอด (รด) ยังคงอยู่และยังเรียกตามแบบเดิมแต่ตำแหน่งเสด็จยกเลิกไปแล้ว จะเหลืออยู่ที่ ญาครู ญาชา ติด จารย์ครู จารย์ชา และการจาริกก็เลิกกันไปโดยให้เป็นเงินหรือปัจจัยอย่างอื่นแทน

ภายหลังพิธีตอนกลางวันแล้ว ตกตอนเย็น ชาวบ้านก็จะพากันไปที่จุดนัดไว้ เพื่อไป
 แท้พระเวสสันดรคืนเข้าสู่เมือง ขณะแห่แผ่นป้าย เรื่องพระเวสสันดร พระสงฆ์จะเทศนามา
 ตลอดทางจนถึงวัด ขบวนประชาชนจะร่วมฟังเทศน์จนจบ แล้วจะคืนธงที่ตัดเงินให้แก่กรรมการวัด
 เพื่อทำบุญ (ธงนี้กรรมการจะแจกให้เมื่อไปถึงที่ชุมนุม เป็นธง ๓ เหลี่ยมสำหรับติดธงบัตร)
 ตอนกลางคืนจะมีพรสพฉลองตลอดคืน

วันที่สาม พระจะเริ่มเทศน์มหาชาติตั้งแต่เช้ามีด เพราะต้องเทศน์ให้เสร็จทั้ง
 ๑๓ กัณฑ์ในวันเดียวกัน พระองค์โคชั้นธรรมาสน์เทศน์ก็ได้รับการถวายกัณฑ์เทศน์ ซึ่งกัณฑ์เทศน์นี้
 ชาวบ้านจะร่วมกันทำเป็นกลุ่ม ๆ ตามหลังคาเรือนให้ได้ครบทุกองค์ที่นิมนต์มาร่วมงาน เรียกว่า
กัณฑ์เทศน์ ส่วนชาวบ้านคนใดมีศรัทธา ทำกัณฑ์ส่วนตัวอีกก็ได้ แล้วนำไปถวายพระตามที่ตน
 ศรัทธา เรียกว่า กัณฑ์บ้าน (ซึ่งกัณฑ์บ้านนี้ บางครั้ง มรรคทายก จะเป็นผู้จัดการแบ่งสรรให้
 พระได้รับถวายทุกองค์) ในระหว่างที่พระเทศน์มหาชาติอยู่นั้น จะมีกัณฑ์อีกประเภทหนึ่ง
 เรียกว่า กัณฑ์หลอน ซึ่งชาวบ้านจะนำมาถวายโดยไม่รู้ตัวแก่พระที่กำส้งเทศน์อยู่ กัณฑ์หลอนนี้
 ชาวบ้านเป็นกลุ่มร่วมกันทำขึ้นเพื่อความสนุกสนาน ซึ่งจะแห่รอบหมู่บ้านก่อนจึงจะนำเข้าวัด
 กัณฑ์หลอนนี้อาจจะเป็นชาวบ้านอื่นนำมาร่วมสนุกก็ได้

หลังจากเทศน์มหาชาติเสร็จแล้ว ก็เป็นอันสิ้นสุดงานบุญมหาชาติ แต่บางครั้ง
 เมื่อรุ่งขึ้นอีกวัน ชาวบ้านที่มีจิตศรัทธาอาจร่วมกันทำกัณฑ์อีกกัณฑ์ชนิดหนึ่ง เรียกว่า กัณฑ์หลง
 เพื่อเรียกรายเงินมาถวายวัดหรือพระที่เรียกว่า กัณฑ์หลง ก็เป็นเพราะว่างานได้สิ้นสุดไปแล้ว
 แต่ยังมีกัณฑ์หลงเหลืออยู่ เพราะถวายไม่ทันในวันนั้น เป็นต้น

ดังได้กล่าวแล้วว่า บุญมหาชาติ (พระเวส) เป็นบุญหรืองานที่จัดใหญ่โตกว่างาน
 อื่น ๆ ทั้งนี้ก็เพื่อให้ราษฎรได้ร่วมทำบุญอย่างเต็มที่ ดังมีคำกลอนสอนไว้ในฮีตสิบสองว่า
 "ถึงฤดูเดือนสี่เข้า ให้ทำบุญมหาชาติ ให้เที่ยวหาดอกไม้มาไว้บูชา เจ้าอย่าไล่สม
 ถัมโบราณของเก่า เอาดอกไม้วางให้แก่พระสงฆ์ เพ็นจักเทศนาให้ฝูงเขา ฮู้ บุญ บาบ
 มีลาภล้น เหลือแท้ตั้งประสงค์เฮานั้น"

(พอดีถึงเดือนสี่ให้ทำบุญมหาชาติ โดยเก็บหาดอกไม้มาไว้บูชาพระสงฆ์ ขอให้
 ทุกคนอย่าหลงลืมหรือทอดทิ้งประเพณีอันนี้ เพราะการที่ปฏิบัติเช่นนั้น พระสงฆ์จะได้สั่งสอน
 ให้พวกเรา รู้อาป บุญ คุณ โทษ และกุศลผลบุญจะช่วยบันดาลให้พวกเราได้ลาภ ยศ
 ดังปรารถนา)

แต่อย่างไรก็ตาม แม้ว่าตามแบบแผนประเพณีกำหนดให้ทำบุญหาชาติในเดือนสี่ แต่ในทางปฏิบัติแล้ว ก็อาจอนุโลมให้ทำตอนปลายเดือนสาม หรือต้นเดือนห้าได้ เพราะบางครั้ง บุญหาชาติของหมู่บ้านใกล้เคียงอาจตรงกันได้

๕. เดือนห้า ทำบุญตรุษสงกรานต์ วันขึ้นปีใหม่ที่กำหนดเป็นปี ๆ ไปว่าจะตรงกับวันอะไร และปีนั้น ๆ จะมีพระยาไว้ชื่ออะไร การคำนวณวันนี้คำนวณตามปีนักษัตร ส่วนนางสงกรานต์ตรงกับวันอะไร ส่วนการคำนวณชื่อพระยาไม่ประจำปีนั้น ก็ใช้การบวก ลบ คูณ หาร เลขวันเดือนแล้วเอามาสืบจลศักราช ลบได้เท่าไรก็จะไปดูตำราอีกทีว่าเลขนั้นตรงกับต้นไม้อะไร^๑

ประเพณีทำบุญสงกรานต์นี้ ตอนเช้าจะไปทำบุญตักบาตร ตอนบ่ายก็จะมีการเล่นน้ำ พระพุทธรูปและพระสงฆ์ตามลำดัย จากนั้นจะไปสรงคอนปูด้า (มีประจำหมู่บ้าน) ขณะที่สรงคอนปูด้า ชาวบ้านจะขนน้ำฝนไปด้วย พอตอนเย็นก็จะมีเสียงสังฆฆาตกลองให้ไปร่วมกันเก็บดอกไม้ตามป่ามาบูชาพระ เรียกว่า "ไปแห่ดอกไม้" เมื่อเก็บดอกไม้ได้ทุกคนแล้วก็แห่ผ่านหมู่บ้าน ชาวบ้านก็จะเตรียมน้ำไว้ให้ล้างดอกไม้ และสาคน้ำใส่พระสงฆ์รวมทั้งคนที่ไปแห่ดอกไม้ เมื่อไปถึงวัดก็นำดอกไม้ไปบูชาแทนที่วางพระ แล้วแยกย้ายกันกลับบ้าน ตอนกลางคืนก็มีการละเล่น สนุกสนาน แล้วแต่จะคิดขึ้น

ประเพณีวันสงกรานต์นี้จะทำที่วัดก็ได้ แต่ในวันสุดท้ายที่จะเอาพระขึ้นหลังจากสรงน้ำพระแล้ว ตอนเย็นก็มีการไปหาทรายมาทำปะทาย (ตบปะทาย) ซึ่งจะทำรอบ ๆ พระอุโบสถ การทำปะทายมีจุดประสงค์เพื่ออุทิศส่วนกุศลแก่ญาติพี่น้องที่ตายจากไป ซึ่งจะมีการนำรูปเทียนมาบูชา และกรวดน้ำแผ่กุศลให้^๒ หลังจากที่ทำปะทายส่วนตัวเสร็จชาวบ้านก็จะช่วยกันขนทรายมาทำเจดีย์ใหญ่ร่วมกันที่ลานวัด^๓

^๑กรมศิลปากร ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ หน้า ๔ - ๑๐

^๒ประเพณีวันสงกรานต์นี้ อาจมีแตกต่างกันในรายละเอียดต่าง ๆ และตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้จะยังหลงเหลืออยู่เฉพาะตามชนบทจริง ๆ เพราะตามเมืองใหญ่ ๆ จะมีเพียงการทำน้ำหอม น้ำอบ ไปสรงพระพุทธรูปและพระสงฆ์ตามวัดต่าง ๆ เท่านั้น หรืออาจจะมีการเล่นสาคน้ำกันบ้างเล็กน้อย ก็ถือว่าเป็นอันเสร็จพิธีในวันมหาสงกรานต์

^๓ผลพลอยได้จากประเพณีดังกล่าวคือ ได้ดินตบที่วัดให้ราบเรียบและได้ลานวัดที่สะอาดขึ้น เพราะทราย

ในวันรุ่งขึ้นหลังจากพระสงฆ์ฉันอาหารเช้าแล้ว ท่านจะถือกลองให้สัญญาณชาวบ้านมารวมกัน แล้วจะเดินไปที่ชายป่าหาบริเวณที่เหมาะสมเช่นว่า บริเวณนั้นไม่ไกลจากหมู่บ้านนัก และต้องมี บ่อน้ำ หรือแม่น้ำอยู่ใกล้เคียง เมื่อเลือกบริเวณได้แล้วชาวบ้านก็จะทำการปรุงอาหาร ซึ่งนำติดตัวมาจากบ้านบ้าง และหาเพิ่มเติมในระหว่างการเดินทางบ้าง เพื่อทำให้ทันพระสงฆ์ ได้ฉันที่เพล เมื่อพระท่านฉันเสร็จแล้วพวกชาวบ้านก็จะรับประทานอาหารร่วมกัน การรับประทานอาหารเช่นนี้ของชาวบ้านเรียกว่า "การกินข้าวป่า" สำหรับพระสงฆ์เรียกว่า "การฉันที่ข้าวป่า" หลังจากนั้นก็จะมีการเล่นสาดน้ำกันและกันในแม่น้ำ ลำคลอง ซึ่งอยู่ในบริเวณนั้นอย่างสนุกสนาน ก่อนที่จะกลับบ้าน ชาวบ้านจะช่วยกันขนทราย หาบทรายไปยังที่พระกำหนด แล้วก่อเจดีย์ทรายขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่ก็จะเป็นบริเวณใกล้ ๆ กับทางเดินที่จะเดินกลับบ้านนั่นเอง ชาวบ้านจะเรียกวันนี้ว่า วันเนา หรือวันเนา^๑

๖. เดือนหก ในเดือนหกนี้จะมีการทำบุญเดือนหกหรือบุญบั้งไฟ และทำบุญในวันวิสาขบูชา อีกด้วย การทำบุญเดือนหก (บั้งไฟ) นี้ถือว่าเป็นการทำบุญที่ใหญ่โตอีกบุญหนึ่ง เพราะหลังจากทำบุญเดือนนี้เสร็จแล้วชาวบ้านก็ต้องตั้งหน้าตั้งตาทำนากัน การเตรียมงานจะเริ่มตั้งแต่ การประชุมตกลงกันหาวันจัดงาน แล้วบอกเล่าหมู่บ้านใกล้เคียงให้ทราบ ซึ่งการบอกในสมัยก่อน จะบอกโดยการเขียนใส่ใบลานแจกไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ เรียกว่า สลากใส่บุญ เมื่อหมู่บ้านต่าง ๆ ได้รับสลากใส่บุญแล้ว ก็จะมีการตระเตรียมบั้งไฟมาแข่งขันกัน หรือมีการทำกลองเพื่อแข่งขันกันว่า กลองใครจะเสียงดัง บั้งไฟหมู่บ้านใดจะขึ้นสูงสุด เป็นที่น่าสังเกตุว่าในช่วงระยะเดือนหกชาวบ้าน นิยมที่จะจัดงานแต่งงานให้ลูกหลานมาก อาจเป็นเพราะว่าหลังจากเสร็จสิ้นการแต่งงานก็พอดี ช่วงจะเริ่มฤดูกาลทำนาจะได้ช่วยกันเตรียมอุปกรณ์ สิ่งของต่าง ๆ ในการทำไร่ทำนาต่อไป ส่วนสำคัญของการทำบุญเดือนหก คือ การทำบั้งไฟเพื่อบูชาพระยาแถน

การทำบุญบั้งไฟ การทำบุญบั้งไฟนี้ กระทำขึ้นมีจุดมุ่งหมายเพื่อบูชาแถน หรือ เทวดาของชาวอีสาน ซึ่งเชื่อกันว่า จะเป็นการเตือนแถนให้ทราบถึงฤดูกาลทำนาแล้ว แถนอย่าลืม ทำให้ฝนตกถูกต้องตามฤดูกาลด้วย นอกจากนั้นก็เป็นเครื่องปลอบใจหรือเป็นการให้ความหวังแก่

^๑ ผลพลอยได้คือ การถมถนนหนทางที่ใช้สัญจรไปมา

ชาวบ้านว่า การได้ทำถูกต้องตามประเพณีดังกล่าว เทวดาฟ้าดินย่อมไม่ก่สั่นแก้ง ฝนฟ้าคงจะตก ถูกต้องตามฤดูกาล ผลพลอยได้จากความเชื่ออันนี้ก็คือ การแสดงออกซึ่งความสมานสามัคคี ร่วมมือ ร่วมใจกันของคนในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียง ให้มาร่วมสนุกสนานกันอย่างเต็มที่ ก่อนที่จะต้อง ลงมือทำงานหนักตลอดฤดูกาล และหากมองในแง่การเมืองแล้วก็เป็นการตรวจตราความสวามิภักดิ์ ของบ้านใกล้เคียงได้อีกด้วย เช่นเมืองใหญ่ที่มีเมืองขึ้นมากมาย ก็บอกบุญให้เอาบั้งไฟมาร่วม แข่งขันกัน หากไม่มาก็อาจตั้งข้อสงสัยได้ว่า เมืองนั้นอาจจะแปรพักตร์ ถ้าเหตุการณ์เป็นเช่นนั้น การเตรียมดินประสิวสำหรับทำบั้งไฟก็อาจแปรสภาพจากดินปะสิ้วที่นำมาทำบั้งไฟเพื่อร่ายสนุกสนาน เป็นดินปืน เพื่อรับสถานการณ์กับ เมืองไม่สวามิภักดิ์ได้อีกหนึ่งด้วย

ทั้งนี้ เพราะการทำบุญบั้งไฟเป็นความ เชื่อซึ่งจุดใหญ่ก็เพื่อบูชาแทน เทวดา เพื่อแสดง การสวามิภักดิ์ต่อพระยาแฉก ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า บ้านเมืองครั้ง เมื่อบรรพบุรุษ ต้องขึ้นแก่แฉกทุกปีต้องส่งสิ่งของไปคารวะ แต่ปู่กลางเซิงไม่ทำตามที่เคยสัญญาไว้กับแฉก แฉกจึง บันดาลให้น้ำท่วมเมืองลุ่มจม ต้องอพยพครอบครัวไปขอขมาแฉก^๑ เป็นต้น ซึ่งถ้าวิเคราะห์ดูแล้ว แฉกแต่ก่อนอาจจะ เป็นชื่อของ เจ้าพระยามหากษัตริย์ เมืองใหญ่ ซึ่งครอบคลุม เมืองเล็กต่าง ๆ และ เมืองเล็ก ๆ เหล่านี้จะต้องส่งบรรณาการต่อเมืองใหญ่ทุก ๆ ปี ถ้าหากเมืองหนึ่ง เมืองใดเฉยเมย จะต้องได้รับการลงโทษจากแฉก ซึ่งอาจจะยกทัพมาปราบปรามก็ได้ แต่ความเชื่อนี้มีมานาน จนทำให้แปร เปลี่ยนจากความเป็นจริง กลายเป็น เรื่องของ เทวดาฟ้าดินไปก็อาจ เป็นได้

การเตรียมงานบุญบั้งไฟ (บั้งไฟ) ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ก่อนทำบุญประเพณีเดือนหก หรือบุญบั้งไฟนี้ ต้องตกลงกำหนดวันงานก่อน จากนั้นก็จะบอกบุญไปยังหมู่บ้านอื่น ๆ แล้วแบ่งกลุ่มชาวบ้าน

^๑ ประชุมพงศาวดารภาค ๑ "พงศาวดารลานช้าง"

เพื่อรับผิดชอบการทำบั้งไฟ เพื่อแข่งขันกันในหมู่บ้าน และช่วยกันตั้งหมู่บ้านทำบั้งไฟของหมู่บ้าน เพื่อแข่งขันกับหมู่บ้านอื่น ๆ การเตรียมการนี้ก็จะมีตั้งแต่ขอบริจาคดินประสิว (ขี้เกีย^๑) หากไม่มีก็ให้เป็นเงินแทน จากนั้นทุกคนต้องมาช่วยกันทำงาน เช่น ถ้าวินประสิว ปั่นขี้ไฟ (ถ่านไฟ) ผสมกับดินประสิว ทาไม้เพื่อบรรจุดินประสิว เป็นต้น

การทำบั้งไฟ เริ่มจากทาไม้ไผ่ขนาดต่าง ๆ ซึ่งแก่เต็มทีและเป็นไม้ลักษณะดี คือ ไม้คอง^๒ จากนั้นก็ทำการคว้านดินประสิว แล้วนำมาปั่นผสมกับขี้ไฟ (ถ่านไฟปน) ในอัตราที่เหมาะสม แล้วตอกอัดเข้าไปในกระบอกไม้หรือเหล็ก (บั้งไฟ) ให้แน่นจนได้ที่เรียกขั้นตอนนี้ว่า การดำขี้หมื่อ^๓ เมื่อดำจนได้ที่และเพียงพอตามขนาดน้ำหนักแล้ว เรียกว่า บั้งไฟ^๔

ประเภทของบั้งไฟ มีหลายชนิด ซึ่งเรียกกันตามขนาด และลักษณะของบั้งไฟ เช่น

๑. บั้งไฟพลุ คือ บั้งไฟที่เมื่อจุดแล้วจะพุ่งขึ้นไปข้างบนแล้วจะแตกเป็นไฟดังพลุ
๒. บั้งไฟดอก คือ บั้งไฟเมื่อจุดแล้วจะค่อย ๆ พวยพุ่งขึ้นข้างบนอย่างช้า ๆ และสวยงามคล้าย ๆ กับต้นไม้ไฟ การจุดต้องฝังบั้งไฟไว้ในดินลึกพอสมควร เพื่อไม่ให้บั้งไฟกระเด็นขึ้นเมื่อเกิดแรงดัน
๓. บั้งไฟทะเล ทั้อ (ต้อ) คือ บั้งไฟที่เมื่อจุดแล้วจะวิ่งวนไปรอบ ๆ ไม่มีจุดมุ่งหมายแน่นอน พุ่งไปทางนี้ที ทางโน้นที ประชาชนจะต้องคอยหลบหลีกครมที่มีมันวิ่งไป ต้องคอยระวังและหลบหนีเอาตัวรอด บั้งไฟชนิดนี้จะทำให้กลุ่มคนแตกฮือฮา เพราะการหลบหลีก เป็นที่สนุกสนานพอสมควร
๔. บั้งไฟโบต (เรือ) ม้า จินาย (จิ้งหรีด) เป็นบั้งไฟขนาดเล็ก ส่วนใหญ่เด็กจะใช้เล่นกัน

^๑ขี้เกีย เป็นภาษาอีสาน หมายถึง มูลค่างคาว (ขี้ = มูล, เกีย = ค่างคาว) ซึ่งเอามาทำดินปืน สมัยก่อนชาวบ้านจะหาเก็บเอาตามถ้ำหรือแหล่งที่มีค่างคาวอาศัยอยู่ แต่ปัจจุบันช่วยกันบริจาคเงินหาซื้อตามท้องตลาดมากกว่า

^๒ปัจจุบันนิยมใช้เหล็กแทนไม้ เพราะเหล็กจะแตกยากกว่าไม้และทำให้บั้งไฟขึ้นได้สูงกว่าด้วย

^๓ขี้หมื่อ คือ ขี้ดินประสิว ผสมกับถ่านไฟและไม้เนื้ออ่อน จะมีลักษณะสีดำ ซึ่งชาวอีสานชอบพูดว่า ดำเป็นหมื่อ คือ ของสิ่งนั้นดำสนิทจริง ๆ

^๔บั้ง คือ กระบอก เช่น บั้งไม้ไผ่ ก็คือ กระบอกไม้ไผ่ บั้งไฟก็คือ กระบอกที่บรรจุไฟ (ดินประสิว) เป็นต้น

๕. บั๊งไฟขนาดเล็ก (ธรรมคา) คือ ขนาดของบั๊งไฟที่ใช้ดินปืนน้อยกว่า ๑๒ กิโลกรัม
๖. บั๊งไฟหมิ่น^๑ เป็นบั๊งไฟที่ใช้ดินปืนตั้งแต่ ๑๒ กิโลกรัม แต่ไม่เกิน ๑๑๔ กิโลกรัม
๗. บั๊งไฟแสน^๒ เป็นบั๊งไฟที่ใช้ดินปืนตั้งแต่ ๑๒๐ กิโลกรัมขึ้นไป

ชนิดของบั๊งไฟตั้งแต่หมายเลข ๕ - ๗ นี้จะใช้แข่งขันประชันความสูงกัน คือ ของใครขึ้นได้สูง ของคนนั้นจะชนะ

หลังจากบรรจุดินปืนเสร็จแล้ว ก็จะช่วยกันตกแต่ง ประดับประดาบั๊งไฟให้สวยงาม ซึ่งเรียกการนี้ว่า "เอ้บั๊งไฟ" ซึ่งแต่ละกลุ่มก็จะทำประกวดประชันกัน แต่ละหมู่บ้านก็จะประดับตกแต่งจนสุดฝีมือ พร้อม ๆ กับการทำบั๊งไฟนี้แต่ละกลุ่มแต่ละหมู่บ้านที่จะนำบั๊งไฟมาแข่งขัน จะทำการฝึกรำเซ็ง เพื่อเตรียมการแท้ "เซ็งบั๊งไฟ" ซึ่งชบวนเซ็งนี้ก็จะมีการประกวดกันอีกด้วย นอกจากนี้แล้วยังมีการเตรียมกลองไว้ตีแข่งขันกันอีกประเภทหนึ่ง

เมื่อถึงวันงานจริงของบุญเดือนหก ชาวบ้านหมู่บ้านต่าง ๆ ก็จะมาพร้อมกันที่วัด กรรมการจัดงานจะเรียกรวมบั๊งไฟที่วัด รวมทั้งชบวนแท้เซ็งของหมู่บ้านต่าง ๆ ก็จะเริ่มทยอยมา เมื่อพร้อมเพรียงกันแล้วก็จะแห่รอบหมู่บ้าน ไปยังบริเวณที่กำหนดไว้จุดบั๊งไฟ ซึ่งส่วนใหญ่จะอยู่ใกล้คอนมูตา (ดอนพุทธคา) ทั้งนี้เพราะ การทำบุญเดือนนี้ก็เพื่อการระงูตาด้วยในขณะชบวนแท้บั๊งไฟผ่านใจกลางหมู่บ้านนั้น ก็จะมีคำร้อง รำ เพื่อขอบริจาค เหล้า บุหรี่ หรือ ขนม ไปด้วย

บริเวณที่จุดบั๊งไฟ จะเลือกเอาบริเวณที่มีต้นไม้สูง และทำเป็นบันไดขึ้นไปบนต้นไม้ ซึ่งชาวบ้านจะเตรียมไว้ก่อนวันงาน บนต้นไม้จะทำ เป็นที่สำหรับคนยืนจุดบั๊งไฟ ซึ่งเรียกบนนั้นว่า "ห้างจุดบั๊งไฟ" จากนั้นก็จะเริ่มจุดบั๊งไฟทีละบั๊งของแต่ละประเภท ในแต่ละกลุ่มแต่ละหมู่บ้าน บั๊งไฟประเภทใดของกลุ่มใด

---

^๑บั๊งไฟหมิ่น เรียกตามน้ำหนักของดินปืนที่บรรจุอยู่ ซึ่งในการนับการชั่งน้ำหนักในภาคอีสานนั้นถือว่า ๑๒ กิโลกรัม เท่ากับ ๑ หมิ่น ๑๐ หมิ่น จึงเท่ากับ ๑ แสน

^๒บั๊งไฟแสน จึงต้องมีน้ำหนัก ๑๐ หมิ่นขึ้นไป คือ เท่ากับ ๑๒๐ กิโลกรัมขึ้นไป

หรือหมู่บ้านใดชั้นไม้สูง หรือแพะของกลุ่มอื่น ๆ ก็จะถูกฝ่ายชนะ เอโลมาแบกหามไปโยนใส่หนองน้ำ โดยเฉพาะหนองที่เต็มไปด้วยโคลนตม เพราะมีน้ำไม่มาก จะเป็นที่สนุกสนานกันอย่างยิ่ง นอกจากนั้น ก็อาจจะมีการพนัน ชันต่อกัน เช่น เอาเหล็ก หรือเงิน เป็นต้น

ในตอนกลางคืน จะมีการประชันกลองกัน ของหมู่บ้านใดเสียงดังที่สุด ไพเราะที่สุดก็จะชนะไป จากนั้นก็จะจุดบั้งไฟดอก บั้งไฟพลุ ฯลฯ ฉลองงาน พร้อมกับนี้ก็มีมหรสพฉลองตลอดคืนอีกด้วย การจัดประเพณีบุญเดือนหกนี้ บางหมู่บ้านจะจัด ๒ วัน เพื่อจะได้สนุกสนานกันอย่างเต็มที่ แต่การจะจัด ๑ วันหรือ ๒ วันนั้น บางครั้งก็แล้วแต่สถานการณ์มากกว่า

๗. เดือนเจ็ด เป็นการทำบุญบูชา เทวดาอารักษ์ หรือที่เรียกว่า ทำบุญตัดปี ตัดเดือน หรือทำบุญเบิกบ้าน เลี้ยงผีเมสสิกข์หลักเมือง เลี้ยงผีบ้าน (ผีปู่ตา) เลี้ยงผีประจำไร่นา (ผีตาแฮก) ดังมีคำกลอนสอนไว้ว่า

"เดือนเจ็ดแล้ว จงพากัน บูชาราช ผุงหมู่เทพ เหล่านั้น บูชาแท้ ชู่ ภาย (ภูตผี)"
(ถึง เดือนเจ็ด ให้ร่วมกันบูชา เทวดาอารักษ์ และผีทุกหมู่ ทุกเหล่า ทุกคน ไม่ละเว้น)

๘. เดือนแปด ทำบุญ เข้าพรรษา ประชาชนจะพากันนำซีผึ้งมาร่วมกันหล่อเทียนถวายพระ เพื่อพระจะได้จุดเป็นแสงสว่างศึกษาพระธรรมวินัยในระหว่าง เข้าพรรษาให้พอตลอด ๓ เดือน ดังมีคำกลอนกล่าวไว้ว่า

"เดือนแปดได้ล่วงล้ำมาถึง (ถึง) ผู่หมู่สังฆโมคฺข (พระสงฆ์) เข้าวัสสา (พรรษา) จำจ้อย"

การจัดงาน เข้าพรรษานี้ เป็นงานแต่ละหมู่บ้านจัดทำ เช่นเดียวกับประเพณีเดือนเจ็ด ฉะนั้นการจัดงานจึงอาจมีรายละเอียดแตกต่างกัน บางหมู่บ้านอาจทำเทียนที่ศาลากลางหมู่บ้าน แห่ไปถวายวัด หรือทำเทียนที่วัด แล้วนำมาแห่รอบหมู่บ้าน จึงนำไปถวายวัด แต่ในชุมชนที่เจริญ อาจนำไปแห่รอบอุโบสถทักษิณาวัตรแล้วก็นำไปถวายพระสงฆ์เลย การนำเทียนไปถวายนี้ ชาวบ้านจะถือโอกาสถวายจตุปัจจัย และผ้าอาบน้ำฝนไปพร้อม ๆ กันเลย แต่การถวายผ้าอาบน้ำฝนนี้ สามารถนำไปถวายพระท่านใดตลอดระยะเวลาที่จำพรรษาอยู่

๘. เดือนเก้า ทำบุญข้าวประดับดิน ซึ่งมักกำหนดเอาวันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ เป็นวันทำบุญ ประชาชนจะนำข้าว ปลาอาหาร บุหรี่ หมากพลู ห่อใส่ใบทอง ไปวางตามที่ต่าง ๆ ในวันหรือตามกิ่งไม้ เพื่ออุทิศแก่ญาติพี่น้องที่ล่วงลับไปแล้ว ซึ่งจะเห็นได้ว่า เป็นประเพณีที่สืบเนื่องมาจากการนับถือผีบรรพบุรุษ โดยเฉพาะแล้วนำมาผสมผสานกับพิธีทางพุทธศาสนา คือ ทำบุญแจกสลากภัตร โดยมรรคทายกจะทำสลากให้แต่ละครัว เรือนจับ เมื่อจับได้ชื่อพระภิกษุสงฆ์องค์ใดก็ให้ถวายภัตราหาร ปัจจัยแก่พระองค์นั้น

ประเพณีการทำบุญข้าวประดับดินนี้ อีกคติหนึ่ง เห็นว่าทำเพื่ออุทิศถวายอาหารแก่พื้นธรณีและภูตผีทุกตน แล้วทำบุญทำทานให้พระภิกษุสงฆ์อุทิศไปให้อีก ดังมีคำกลอนตอนหนึ่งว่า

"ฮิตหนึ่งนั้น พอถึง เดือน เก้าแล้ว เป็นกลางแห่งวัสสากาล ฝูงประชาชาวเมือง เล่าเตรียมตัวพร้อม พากันทานยัง เข้าประดับดินกินก่อนอวยทานให้สังฆเจ้าพร้อมเหล่าผีพราย"

(ประเพณีหนึ่งนั้น เมื่อถึง เดือน เก้า ซึ่งอยู่ในช่วงกลางของพรรษา ให้ฝูงประชาเตรียมตัวให้พร้อม เพื่อพากันทำห่อข้าวบุหรี่ปุหรี่ หมากพลู ไปวางไว้ตามดิน ทำทานกับพระภิกษุสงฆ์เพื่ออุทิศให้แก่พื้นดิน ภูตผีต่าง ๆ)

๑๐. เดือนสิบ จะมีการทำบุญข้าวสาก (สลากภัตร) ซึ่งจะทำในวันเพ็ญเดือนสิบ เพื่อเป็นการทำบุญส่ง เปรต เว้นระยะห่างจากบุญข้าวประดับดิน ซึ่งเป็นวันเชิญเปรตมากินข้าว ๑๕ วัน ในพิธีนี้ ประชาชนจะเตรียมข้าวห่อ หมากพลู เช่นเดียวกันกับการทำข้าวประดับดิน แต่จะนำไปวางไว้ในตอนกลางคืน เมื่อได้ยินเสียงกลองจากพระดีให้สัญญาณ รุ่งเช้าก็จะมีการจับสลากเลือกชื่อพระ ได้พระองค์ใดก็นำภัตราหาร จตุปัจจัยไทยทาน ไปถวายพระองค์นั้น ๆ แล้วร่วมฟังเทศน์นิทาน หรือสุภาษิตที่พระเทศน์สั่งสอน เกี่ยวกับประเพณีการส่ง เปรตหรือบุญข้าวสาก (สลาก) ดังมีคำกลอนสอนไว้ว่า

"ฮิตหนึ่งนั้น เมื่อถึง เดือนสิบแล้ว ทายกทอดบายบานเบิก พลีสทำทานต่อมาสองข้า เข้าสากนำไปให้สังฆทานทอดพากันหวังยอดแล้วนิพพานพื้นที่สูงฝูงหมู่จุงอ่าว ป้า คณาเนื่องนุ่มส่งศรีธาลงทอดไว้ ทานให้แผ่ไป อุทิศให้ฝูง เปรต เบโตะ โมทนานำสู่ตนจนเกลี้ยง"

(ประเพณีหนึ่งนั้น เมื่อถึงเดือนสิบนี้ หายก็จะประกาศให้ทำทานโดยทำทานแก่ พระภิกษุสงฆ์ เพื่อจะได้เข้าสู่นิพพาน อีกประการหนึ่งก็คือ ประกาศให้เตรียมสิ่งของไปให้แก่ เปรต ภูตผี)

๑๑. เดือนสิบเอ็ด เป็นการทำบุญออกพรรษา ซึ่งในวันงานจะจุดประทีป โดยไฟสว่างไสวตามวัด อารามต่าง ๆ บางวัดจะจุดดอกไม้ไฟ (บั้งไฟดอก, บั้งไฟพลุ) และนำรูปเทียนจุดบูชา เวียนทักษิณาวัตรรอบอุโบสถ แล้วนำไปบูชาที่ร้านที่ทำไว้ รุ่งเช้าก็ตั้งขันตบเทโว กวนข้าวทิพย์ และแข่งเรือ ดังมีคำกลอนกล่าวไว้เป็นฮัต เป็นกองว่า

"ถึงเดือนสิบเอ็ดแล้วเป็นแนวทางป่อง เป็นช่องของพระเจ้า เคยเข้าแล้วออกมา
เรียกว่า ออกพรรษาปวารนากล่าวไว้ เขาได้เล่ามา"

(เมื่อถึงเดือนสิบเอ็ดแล้ว พระสงฆ์ก็จะสืบสวดการเข้าพรรษา)

๑๒. เดือนสิบสอง ในเดือนสิบสองนี้ การทำบุญจะต่อเนื่องมาจากประเพณีการออกพรรษา คือ จะมีการแข่งเรือ จุดพลุ ตะไล ประทัด เพื่อบูชาอุสุภยานาค ๑๕ ตระกูล รำลึกถึงพญาเจ้าจัมพนา พระไตรปิฎกขึ้นมาจากเมือง อินทปัตนคร ดังมีคำกลอนกล่าวถึงประเพณีนี้ว่า

"ในเดือนนี้ เห็นว่าให้ลงทอดพายเรือ สว่างกันบูชา ผูกนาโคนาคเนาในพื้น"

(ในเดือนนี้ ท่านว่าให้แข่ง เรือกัน เพื่อบูชาฝูงพญานาคที่อาศัยอยู่ในพื้นน้ำ)

นอกจากนี้ ก็เป็นหน้าเทศกาลทำบุญกฐิน ซึ่งเริ่มมีตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ เป็นต้นมาถึงกลางเดือน ๑๒ จากนั้นก็จะมีการทำบุญทอดปราสาทผึ้ง หรืออย่างบ้านก็จะถวายดอกฝ้าย เพื่อนำไปทอดถวายวัด

จากประเพณีทั้ง ๑๒ เดือนที่กล่าวมาจะเห็นว่า การประกอบพิธีในแต่ละเดือนนั้น จะประกอบไปด้วยทั้งคตพุทธ พราหมณ์ และผี ผสมปะปนกัน เช่น ประเพณีการทำบุญเดือนหก ทำบุญบั้งไฟเพื่อบูชาแถน (เทวดา) และขอน้ำฝนนั้น พร้อม ๆ กันก็จะมีการทำบุญตักบาตรแด่พระภิกษุสงฆ์ นอกจากนั้นก็ยังมีการทำบุญเนื่องในวันวิสาขบูชาอีกด้วย หรือในอีกตัวอย่างหนึ่งในพิธีทำบุญที่มีทั้งพิธีของพราหมณ์ พิธีสงฆ์ และการไหว้ผี ไปพร้อม ๆ กัน เช่น การทำบุญถูลาน^๑ ซึ่งมีพิธีการโดยสรุปดังนี้คือ

^๑ชวาน พลตรี "ประเพณีบางอย่างของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ" มนังอีสาน (วารสารวิชาการวิทยาลัยครูสกลนคร ฉบับพิเศษ นิทรรศการมนังอีสาน ๑๔ - ๑๖ มกราคม

ภาคผนวก ง

การแต่งงานในหัวเมืองลาวพุงขาว^๑

๑. บิดามารดาข้างฝ่ายชายให้เจ้าแก่ไปพูดจากับบิดามารดาฝ่ายหญิงว่าจะรับเขาเป็นบุตรชายหรือไม่ บิดามารดาฝ่ายหญิงก็จะเรียกฝ่ายหญิงมาถามว่าจะตกลงหรือเปล่าฝ่ายหญิงก็จะบอกว่าแล้วแต่บิดามารดา ซึ่งการไปขออนี้ ก่อนไปจะต้องมีการทาบทามก่อน

๒. เมื่อตกลงกันได้แล้วก็จะหาฤกษ์ที่จะจัดหาคันหมากตามสมควรแก่กำลัง พอถึงวันฤกษ์ฝ่ายชายจะนำขันหมาก ๔ คำใส่พานเอาผ้าขาวปิดบนพานหมากให้เจ้าแก่ผู้ชาย ๓ คน ถือพานหมากไปถึงเรือนเจ้าสาว บิดามารดาฝ่ายเจ้าสาวจะจัดการรับรองและรับขันหมากไป เรื่องพานขันหมากนี้ บิดามารดาและญาติผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงต้องกิน เมื่อกินแล้วก็จะปรึกษากันระหว่างญาติฝ่ายหญิงว่าจะเอาสินสอดทองหมั้นเท่าใด แล้วต่อรองกัน เช่น อาจเรียก ๑๐ คำสิง ทองคำหนัก ๑ บาท เหล้า ๔ โท ปลา ๑ หาบ เนื้อ ๑ หาบ แต่ถ้าขัดสนก็จะลดหย่อนกันไป เมื่อตกลงกันได้แล้วก็จะไปหาฤกษ์แต่งงาน โดยตรวจอุระตาราสิทังสองฝ่าย หญิงชายว่าสมพงษ์กันหรือไม่ อยู่กินกันดีหรือเปล่า

๓. ก่อนตั้งวันแต่งงานวันดีที่ญาติฝ่ายเจ้าบ่าว เจ้าสาวกำหนดไว้ ญาติฝ่ายเจ้าบ่าวก็นำสิ่งของที่ตกลงกันไว้ นำไปให้บ้านเจ้าสาว ซึ่งส่วนใหญ่มักนำไปก่อนแต่งงาน ๑ วัน พอรุ่งเช้า บิดามารดา ญาติพี่น้องฝ่ายเจ้าบ่าวก็นำหีบห่อที่มีชีวิตคู่ราบรื่น มีผิวเดียว เมียเดียวมาจัดพาขวัญ (พานบายศรี) เอาผ้าขาวห่อหมาก ๑ ห่อ หมากพลูจิบ ๔ คำ ยอดคุณ (ชัยพฤกษ์) ยอดยอ (ใบยอ) ยอดอ้อย ยอดกล้วย ข้าวต้ม กล้วย ไข่ต้ม ตั้งโต๊ะไว้ พร้อมมัดหมากเล่มหนึ่ง จากนั้นก็เอาค้ายดิบทำเป็นสายสำหรับหามไป โดยใช้ผ้าขาวหุ้มนอก มีกลองข้าว ๑ กลอง น้ำเต้าใส่น้ำ ๑ อัน เสื่อ ๑ ผืน

^๑กรมศิลปากร ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ หน้า ๑๓๐ - ๑๓๕

"ลาวพุงขาว" โดยทั่วไปหมายถึง คนที่อาศัยอยู่ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ฝ่ายเหนือ ซึ่งมีความหมายตรงข้ามกับ "ลาวพุงดำ" ซึ่งอาศัยอยู่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันตกเฉียงเหนือ (บริเวณภาคเหนือในปัจจุบัน) ซึ่งระยะต่อมาที่มีการปฏิรูปการปกครองปี ๒๔๓๕ "ลาวพุงขาว" ใช้เรียกเฉพาะคนที่อาศัยอยู่แถบเมืองหลวงพระบางและเมืองขึ้นเท่านั้น ส่วนลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ เรียกว่าลาวขาว ลาวฝ่ายเหนือเรียกว่า ลาวพวน แทน

เมื่อถึงฤกษ์ยามยามตี บิดามารดา ญาติผู้ใหญ่ก็จะเรียกบุตรชายออกมากับชายที่ยังไม่แต่งงาน ๑ คน เป็นเพื่อนเจ้าบ่าว มีข้าวตอก ร้อย เป็นพวงมาลัยสวมคอ ถ้อยออกตองอ่อนที่ยังไม่คลั่งคนละยอด นั่งพนมมือเคียงคู่กันที่พาขวัญ (พานบายศรี) พรหมณี (หมอลเรียกขวัญ) ก็จะเรียกขวัญให้เจ้าบ่าว เสร็จแล้วก็จัดให้ผู้ชายแบกพาขวัญ เด็กอายุประมาณ ๑๑ - ๑๒ ปี ๓ คน หามโตะ ห่อหมาก อีก ๒ คน ทาบน้ำเต้า อีก ๑ คน ถือก่องข้าว และ เสื่อหนุน ญาติผู้ใหญ่ก็จะพา เจ้าบ่าวและเพื่อน เจ้าบ่าวถ้อยออกตองสวมมาลัยข้าวตอก มาบ้านเจ้าสาว ญาติผู้ใหญ่ (เจ้าแก่) บ้านเจ้าสาว จะเปิดประตูรับ ญาติผู้ใหญ่ฝ่ายเจ้าบ่าวยื่น เหล้า ๑ ขวด หมาก ๒ คำให้ ครั้นถึงบันไดบ้าน เจ้าบ่าวขึ้นยืนบนหิน แล้วให้ เด็กผู้หญิง เอน้ำล้างเท้าให้เจ้าบ่าว แล้วญาติผู้ใหญ่ฝ่ายเจ้าสาว จะจับมือเจ้าบ่าวขึ้นบนเรือน แล้วรับ เอาโตะห่อหมากกับน้ำเต้า ก่องข้าว เสื่อไปวางไว้บนที่นอน เจ้าสาว เจ้าบ่าวกับเพื่อนจะนำถ้อยออกตองที่ถือมา เหน็บไว้สายลาบ้าน บิดามารดาญาติผู้ใหญ่ ฝ่ายเจ้าสาวจะเอาเม็ดปาด (ตัก) ห่อหมาก พร้อมใบคูณ ของวางไว้ใต้ที่นอนของเจ้าบ่าวสาว สามคืน แล้วค่อยเอาทิ้ง ส่วนเม็ดตักห่อหมากนั้น พ่อแม่เจ้าสาวจะเก็บเอาไว้ เมื่อเจ้าบ่าว เจ้าสาว มีบุตรก็จะเอาเม็ดนั้นมาใส่กระดัง ที่เด็กนอน มีคหมากนั้น เรียกว่าเม็ดพาขวัญ (เม็ดพาขวัญ)

จากนั้นญาติผู้ใหญ่ก็จะพา เจ้าสาวมานั่ง เคียงกับเจ้าบ่าว แล้วยกพาขวัญข้างเจ้าสาวมาให้ เจ้าบ่าวจับไว้ ยกพาขวัญเจ้าบ่าวให้เจ้าสาวจับไว้ หมอลเรียกขวัญ (พรหมณี) เรียกขวัญเสร็จ พวกญาติผู้ใหญ่ก็จะ เอาเม็ดพาขวัญตักไข่ขวัญ ให้เจ้าบ่าวและเจ้าสาวกินคนละครึ่ง จากนั้นบิดามารดา ญาติพี่น้อง เจ้าสาวก็จะเอาค้ายตบ พาขวัญมาผูกข้อมือเจ้าสาว เจ้าบ่าวต้องจับข้อมือเจ้าสาวไว้ เมื่อญาติพี่น้องผูกขวัญเจ้าบ่าว ฝ่ายบิดามารดาพี่น้อง เจ้าบ่าวก็จะผูกข้อมือเจ้าสาว เจ้าบ่าวก็จะจับข้อมือเจ้าสาวไว้ให้บิดามารดา ญาติพี่น้องผูกขวัญ เสร็จแล้วก็จะยกสำรับกับข้าวมาเลี้ยงญาติพี่น้อง ทั้งสองฝ่ายจะได้พูดคุยสังสรรค์กัน ฝ่ายเจ้าบ่าวจะลากลับ เมื่อถึง เวลาสมควร

๕. รุ่งขึ้นวันที่ ๒ ของงาน ญาติพี่น้องฝ่ายเจ้าสาวก็จะพาเจ้าสาวไปไหว้บิดามารดา ของเจ้าบ่าว เรียกว่า การสมมา (ขอขมา) ญาติฝ่ายเจ้าสาวจะช่วยกันยกที่นอน พูกหมอน เสื่อผ้านุ่ง ไปขอขมาญาติพี่น้องฝ่ายเจ้าบ่าว เมื่อไปถึง เรือนเจ้าบ่าว จะมีเด็ก เอน้ำมาล้างเท้าให้ และทำพิธี ขอขมาญาติฝ่ายเจ้าบ่าวก็จะหาสิ่งของมาทำขวัญ (รับขวัญสะใภ้) และเลี้ยงดูปลูเสื่อเสร็จฝ่ายเจ้าสาว ลากลับ

เวลาประมาณหุ้ม (๑๔ นาฬิกา) หรือตามฤกษ์ ญาติพี่น้องฝ่ายเจ้าบ่าวก็จะพาเจ้าบ่าวไปส่งบ้านเจ้าสาว เจ้าบ่าวไหว้บิดามารดา ญาติผู้ใหญ่ฝ่ายเจ้าสาว แล้วบิดามารดาญาติฝ่ายเจ้าบวาก็ลากลับ บิดามารดาฝ่ายเจ้าสาวจะจัดดอกไม้ธูปเทียนใส่พานให้เจ้าสาวถือไปขอมมาเจ้าบ่าวแล้วอยู่กิน เป็นคู่ผัวเมียกันที่บ้านเจ้าสาว

พิธีการแต่งงานดังกล่าวอาจแตกต่างกันในรายละเอียด และการแต่งงานจะจัดการหลายวัน แม้เมื่อแต่งงานกันแล้วก็ไม่ให้นอนด้วยกันใน ๓ คืนแรก ทั้งนี้เพื่อทดลองอยู่ด้วยกันให้เวลาศึกษากันและกัน หากอยู่กันไม่ได้ก็จะได้เลิกกัน เพราะการแต่งงานสมัยนั้นส่วนใหญ่ญาติผู้ใหญ่เป็นฝ่ายจัดทำให้^๑

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

---

^๑คำบอกเล่า ของ นางโหง่น ฉลุศรี (บ้านน้ำคำ ตำบลนาสะไม อำเภอดงหลวง จังหวัดอุบลราชธานี ๒๕๒๓

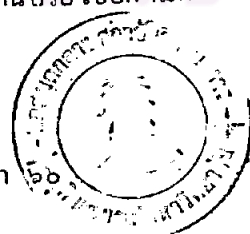
ภาคผนวก จ

ก. ประเพณีความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรคภัยไข้เจ็บ การช้อนขวัญ (เรียกขวัญ) และการรับขวัญ

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า การดำรงชีวิตประจำวันของคนในภูมิภาคนี้เต็มไปด้วยความเชื่อเรื่องผีสาร เทวดา ความคิดความเชื่อมาก ฉะนั้นการจะทำอะไรสักอย่างจึงต้องมีการบอกผีก่อน หากไม่บอกหรือล่วงเกินถือว่าผีจะต้องมีการชอบบาลาโทษ ไม่เช่นนั้นผีอาจลงโทษทำให้เจ็บไข้ได้ การที่จะทราบว่าผู้ป่วยเจ็บไข้ เพราะไปทำผิดผีอะไรมานั้น จะมีพิธีชื้อหลายอย่าง เช่น การล่าส่ง ล่าให้ ล่าผีฟ้า หิ้งนี้ก็เพื่อจะได้ทราบ และหาวิธีการรักษาซึ่งอาจจะเป็นการชอบมาลาโทษผีที่ผู้ป่วยทำล่วงเกินไปได้ถูกต้องต่อไป

๑. การล่าส่ง จุดมุ่งหมายเพื่อสวดส่งหาสา เหตุแห่งความเจ็บป่วยชาวอีสานมีความเชื่อว่ามีมูลเหตุของการเจ็บป่วยมาจากอำนาจที่ลึกลับที่เรียกว่าผี โดยคนป่วยหรือญาติพี่น้องของคนป่วยอาจทำผิดผี ผีจึงโกรธแล้วมาทำให้เจ็บป่วยขึ้น

วิธีส่ง^๑ ผู้ล่าจะเป็นผู้ชายพร้อมด้วยหมอแคน นอกจากนี้จะมีหญิงสาวบริสุทธิ์เป็นผู้พ้อนรำ ประกอบอีกสองนางคน ถ้าผู้ป่วยเดินได้ก็จะเข้าร่วมพิธีด้วย สถานที่ประกอบพิธีคือบ้านของผู้ป่วย หมอล่าส่งจะตั้งเครื่องบูชา ซึ่งมีดอกไม้ ธูปเทียน เหล้า ๑ ขวด ไข่ไก่ ๑ ฟอง ชัน ๔ เงิน ๑.๕๐ บาท เมื่อตั้งเครื่องบูชาแล้วหมอล่าจะล่าด้วยลากลอนยาวซึ่งเป็นทำนองช้า ๆ และเศร้า ๆ ใจความที่ล่าจะเป็นการเชิญผีให้เดินทางมาเข้าทรง เด็กสาวในพิธี หมอล่าส่ง จะมีเรื่องที่ล่าแตกต่างกัน เช่น บางคนล่าเรื่องท้าวจักรีณพรหมินทร์ หรือเรื่องท้าวพรหมจรรย์เป็นการล่าเชิญผี เมื่อผีมาเข้าทรงเด็กสาวทุกคนจะลุกขึ้นล่าตามคำสั่งที่หมอล่าบอก หมอล่าสั่งให้ทำอย่างไร ก็จะทำตามทั้งสิ้น ทั้ง ๆ ที่ไม่ได้ฝึกมาก่อน เมื่อผีเข้าทรงแล้วชาวบ้านก็จะซักถามมูลเหตุของการเจ็บป่วย แล้วรักษาตามนั้น เช่น ทำตามผีต้องการ แต่การรักษาในส่วนใหญ่มักจะไม่เป็นผล แต่คนที่ป่วยหายอาจเป็นเพราะคนป่วยเชื่อตามคำที่หมอล่าบอกว่าจะหาย จึงมีกำลังใจต่อสู้กับโรคร้ายได้

๒. การลำผีฟ้า เป็นความเชื่ออย่างหนึ่งของชาวอีสาน ซึ่งเชื่อว่าบนฟ้ามีผี ซึ่งมีอำนาจ ทำให้มนุษย์เจ็บป่วยได้ เสรีบริโกเศศ^๑ ให้ความเห็นว่า ผีฟ้าก็คือเทวดานั้นเอง ลำผีฟ้าจึงกระทำ เพื่อบูชาพระยาแถน ขอความช่วยเหลือให้มารักษาคนเจ็บป่วย ผีฟ้าอาจจะเป็นหญิงสาวหรือ หญิงชราที่เป็นทายาทของผีฟ้า คือ เป็นคนที่ผีฟ้ามอบหมายให้มาเป็นตัวแทนในเมืองมนุษย์ การลำ ผีฟ้าจะลำที่บ้านของผู้ป่วย ผีฟ้าจะแต่งกายแบบโบราณ คือ ผ้านุ่งมี เข็ม เสื้อแขนยาวสีขาว มีผ้าสไบพาดบ่า ก่อนจะทำพิธีผีฟ้าจะต้องตั้ง เครื่องบูชาพระยาแถน คือ^๑ มีขัน ๔ ชั้น ๘ เทียน ๔ เล่ม ดอกไม้ ๑๓ คู่ เงินทองแดง ๘ เหรียญ เงินธนบัตร ๔ บาท ข้าวสุก ๑ ถ้วย ข้าวสาร ๑ ชัน ไข่ไก่ ๑ ฟอง ผ้าขาว ๑ วาดครึ่ง ผ้าถุง ๑ ผืน หมอลำผีฟ้าจะต้องนำเครื่อง เช่นพร้อม เสื้อผ้าของผู้ป่วย ไปวางไว้ใกล้ ๆ กับผู้ป่วย แล้วเสียงทนายไข่ว่าพระยาแถนจะมา เข้าทรงหรือไม่ พิธีเสียงทำโดย เอาไข่วางในมือผู้ป่วย แล้วหมอลำผีฟ้าจะลำเชิญผีฟ้า (พระยาแถน) ลงมา หากท่านลงมาไข้จะค่อย ๆ กระดกขึ้นและอาจตั้งขึ้นก็ได้ (หากไข้ไม่กระดกแสดงว่าพระยาแถนไม่ลงมา) เมื่อไข้กระดกแล้ว ก็เริ่มลำเพื่ออัญเชิญพระยาแถนลงมาช่วยรักษาผู้ป่วย การลำจะลำอย่างช้า ๆ อ่อนช้อย จากนั้น หมอลำก็จะตรวจดูว่าคนป่วย ป่วยเพราะอะไร การรักษาด้วยการลำผีฟ้านี้คล้ายกับลำส่อง ซึ่งผู้ป่วย จะหายหรือไม่คงแล้วแต่กำลังใจของผู้ป่วยมากกว่า

การลำผีฟ้า มีลักษณะ เช่นเดียวกับการลำส่อง ลำให้ การเหยา และการลำศรีทนต์มโนราห์ ที่อำเภอเมืองชัยภูมิ^๒ เหตุที่มีพิธีดังกล่าวมาก็เนื่องมาจากชาวอีสานเชื่อว่า เทพพระเจ้า เทวดา หรือ พระยาแถน เป็นผู้สร้างมนุษย์และ เป็นผู้บันดาลให้มนุษย์มีความสุข หรือเจ็บไข้ได้ป่วยได้ ฉะนั้นจึงมีพิธี อ้อนวอนเพื่อขอขมาลาโทษ เพราะเชื่อว่าหากเทวดา พระยาแถน ยกโทษให้แล้ว คงหายจากการ เจ็บป่วยได้

^๑ เรื่องเดียวกัน หน้า ๖๑

^๒ คำบอกเล่าของ นาวทองแดง บ้านห้วยชัน อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ

๓. การล่าใต้ เป็นลักษณะของการรักษาคนป่วยคล้ายกับการเหยาของประชาชน แถบจังหวัดสกลนคร และพวกลาวพวน^๑ วิธีการรักษาคือ หมอล่าใต้จะแต่งขัน ๕ แล้วระลึกถึงบรรพบุรุษผี ปู่ ย่า ตา ทวด หมอว่าให้จะรำ และร้องกลอน ประกอบแคน ไปเรื่อย ๆ ซึ่งการล่าใต้นี้ บางครั้งผู้ป่วยจะลุกขึ้นมาล่าด้วย จากนั้นหมอล่าใต้อีกก็จะเสี่ยงทายว่าใครมาทำให้เจ็บป่วย ผีพ่อผีแม่ หรือผีไร่ ผีนา หากเป็นผีอะไร หมออีกก็จะเสี่ยงทายไข และสรุปผลหากเป็นผีพ่อผีแม่ หรือเป็นผีอะไรมาทำให้ เจ็บป่วยก็จะแต่ง เครื่องขอมมาลาโทษที่ล่วง เกินผีนั้นและบนบานว่าหากหายป่วยแล้ว จะสร้างบุญกุศลไปให้ หรือปลุกกระท่อมให้ใหม่ เป็นต้น

๔. การชันขวัญ เป็นพิธีที่เรียกขวัญของผู้ป่วยกลับคืนมา เช่น ผู้ป่วยตกต้นไม้ ตกน้ำ รดชน แล้วทำให้เจ็บป่วย เชื่อกันว่า การเจ็บป่วย เป็นเพราะขวัญออกหนีจากตัว (ขวัญหาย, ขวัญเสีย) จึงต้องทำพิธี เชิญขวัญ หรือ เรียกขวัญกลับมาไว้ให้มาอยู่กับตัวผู้ป่วยอย่าง เดิม เมื่อเรียกขวัญกลับมา ได้แล้ว ผู้ป่วยก็จะหายป่วย

การทำพิธี จะให้คน เฒ่าคนแก่ที่เคารพนับถือมาทำพิธีโดย เอาไข่และปิ่นข้าวเหนียวใส่สร้อย แล้วไปชันขวัญบริเวณที่ผู้ป่วยตกต้นไม้ ตกน้ำ หรือรดชน ฯลฯ ผู้ทำพิธีจะชันขวัญไปมาหลาย ๆ เที้ยว พร้อมกันก็จะเรียกขวัญไปด้วย เสร็จแล้วก็ใช้ผ้าห่อไข่และข้าวเหนียวนำกลับบ้าน เปิดห่อผ้าให้ผู้ป่วยถือไข่และข้าวเหนียวไว้ แล้วผูกแขนให้ จากนั้นก็นำไข่มาปอกดู ถ้าไข่มีจุดแสดงว่าขวัญมาแล้ว หากไข่ไม่มีจุดแสดงว่าขวัญยังไม่มา ผู้ป่วยอาจจะไม่หายจากการป่วยก็ได้ แต่บางท้องถื่น เมื่อชันขวัญมาแล้วจะนำไข่ และข้าวเหนียวใส่กล่องข้าว (กระติบข้าว) จากนั้นจะนำไปแขวนไว้ ๑ คืนก่อน แล้วจึงจะเปิดดู นอกนั้นก็ทำคล้าย ๆ กัน

^๑ ประจักษ์ เข้มมุกข์ การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมระหว่างลาวพวนกับไทย ในตำบลหาดเสี้ยว อำเภอสรีษชนาลัย จังหวัดสุโขทัย หน้า ๑๓

^๒ สรวง เป็น เครื่องมือหาปลาชนิดหนึ่งของชาวอีสาน

๔. การบายศรีรับขวัญและเรียกขวัญ จะกระทำสำหรับผู้ที่เกิดทางไกล หรือผู้ที่มาจากทางไกล ต่างบ้านต่าง เมือง หรือทำ เมื่อหายป่วยใหม่ ๆ ของคนป่วย

การทำพิธี ก็จัดพานบายศรี เช่นเดียวกับพานบายศรีอื่น ๆ มีการบอกเพื่อนบ้านญาติ ๆ มาร่วมในพิธี ผู้กระทำพิธีจะสวดเรียกขวัญกลับคืนมา ซึ่งเรียกว่า "สู่ขวัญ" เสร็จแล้วผู้ทำพิธีจะเอาข้าว ไข่ และดอกไม้จากพาน พานที่ใช้ในการนี้เรียกว่า "พานขวัญ" มาใส่ในมือของผู้ที่จะรับขวัญ จากนั้นก็สวดเรียกขวัญกลับมาอีก แล้วก็ผูกค้ายสายสิญจ์ (สายมงคล) ให้เมื่อผู้กระทำพิธีผูกค้ายสายสิญจ์ให้ผู้รับขวัญแล้ว ญาติพี่น้อง ตลอดจนเพื่อนบ้านที่มาช่วยในพิธีก็จะทยอยมาผูกค้ายสายสิญจ์ให้ เสร็จแล้วก็จะรับประทานอาหารร่วมกัน

การทำพิธีบายศรีสู่ขวัญ เพื่อรับขวัญแขกผู้มาจากทางไกล หรือแขกซึ่ง เป็นบุคคลสำคัญ มีตัวอย่าง เช่น การทำพิธีบายศรีรับขวัญสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งเสด็จไปเยี่ยมเมืองอุบลฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ เป็นต้น

ข. ประเพณีอื่น ๆ

๑. ประเพณีแห่นางแมว เป็นประเพณีเพื่อขอฝน เฉพาะปีใดฝนแล้งเพราะชาวอีสานเชื่อว่า แมวเป็นสัตว์เกลียดฝน เมื่อฝนตกแมวมักชอบร้อง ฉะนั้นการแห่นางแมวและทำให้แมвр้องมาก ๆ ฝนจะได้ตกลงมามาก ๆ เช่นกัน การแห่นางแมวทำโดยนำแมวใส่เชง (กระทอ) แล้วแห่ไปรอบ ๆ หมู่บ้านหากผ่านบ้านคนใดก็ให้สาคนน้ำใส่ชนวนแห่นางแมว เพื่อให้แมвр้องมาก ๆ

๒. การบ๋า การบ๋าเป็นอีกพิธีหนึ่งที่ชาวอีสานชอบกระทำ เพื่อให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยเหลือตามที่ผู้บ๋า (บนบาน) ต้องการ การบ๋านี้จะบ๋าเทวดา (แฉน) ผีหลีก ผีเมือง ผีเหสีกข์ ผีปู่ตา ผีบรรพบุรุษ ต้นไม้ใหญ่ พระพุทธรูป เจ้าป่า เจ้าเขา ตาแฉก นางธรรณี ซึ่งการบ๋านี้เมื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์บันดาลให้ได้ตามประสงค์แล้วต้องไปปลง คือ นำของที่ผู้บ๋าสัญญาว่าจะให้ไปเช่นสรวง

การบ่า จะบ่าอะไร ที่ไหนก็ได้ เช่น การบ่าพระแม่ธรณี เพื่อให้ความคุ้มครอง หรือบันดาลให้ฝนตก^๑ เหตุที่เชื่อว่าพระแม่ธรณี บันดาลให้ฝนตกได้ เพราะในสมัยพระพุทธเจ้าทรง วิสสุ แม่พระธรณีได้มายืนบีบมวยผมให้น้ำไหลออกมาท่วมบรรดาพวกมารทั้งหลายช่วยพระพุทธเจ้าปราบมาร

๓. ประเพณีลงผีฟ้า จะกระทำพิธีในเดือน ๔ เมื่อถึงวันทำพิธี เทพเจ้าจะลงมาสิงนางเทียม เรียกว่า วันเนาผีฟ้า^๒ บางท้องถิ่นจะทำในร่มมหาสงกรานต์ การทำพิธีนี้มีการเชิญเทพเจ้าต่าง ๆ เช่น เจ้าแผ่นดิน เจ้าละหูน เจ้าผาแดง ผีเจ้าปู่ตา ฯลฯ การลงผีฟ้านี้จะทำให้รู้คำพยากรณ์ล่วงหน้าต่าง ๆ เช่น เกี่ยวกับฝนฟ้า เหตุการณ์ต่าง ๆ ของบ้านเมือง โดยถามไถ่จากนางเทียม ซึ่งเป็นผู้นำพิธี

๔. ประเพณีการลงช่วง^๓ หมายถึง การทำงานรอบ ๆ กองไฟบริเวณลานบ้าน ซึ่งจะทำงานในตอนกลางคืน หลังจากเสร็จภารกิจการทำงานในตอนกลางวันแล้ว พวกสาว ๆ ก็จะพากันนำเอา งานส่วนตัวมาทำ หม่อม ๆ ก็จะเอาแคนมาเป่า และทำการตีคอง แล้วก็เลือกคุยกับสาวที่ตนพอใจตามช่วงต่าง ๆ เมื่อเลิกลงช่วงแล้วหม่อม ๆ อาจตามสาวไปคุยถึงบ้านสาวจนสว่างได้^๔ การจับกันของหม่อมสาวนี้ในสมัยโบราณ นิยมจับกันด้วยค้ำกลอน ซึ่งชาวอีสานเรียกว่า ผญา^๕

^๑ จารุวรรณ ธรรมวัตร คติชาวบ้านอีสาน หน้า ๘

^๒ ไพบูลย์ มีกุศล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานสมัยรัชกาลที่ ๕ หน้า ๘ อ้างจาก ผู้ว่าราชการจังหวัดศรีสะเกษ และคณะ ประวัติ เมืองศรีสะเกษ หน้า ๒๑ - ๒๒

^๓ ช่วง หมายถึง บริเวณลานบ้านโดยก่อกองไฟไว้กลางลานบ้าน แล้วต่างคนต่างเอางาน มาทำบริเวณรอบ ๆ กองไฟ

^๔ คำบอกเล่าของ นางโห่งัน จตุศรี บ้านน้ำคำ ตำบลนาสะไม อำเภอดงเจริญ

จังหวัดอุบลราชธานี ๒๕๒๐

^๕ โปรดดูรายละเอียดใน จารุวรรณ ธรรมวัตร "คติชาวบ้านอีสาน"

๕. ประเพณีการลงแขก เป็นประเพณีที่แสดงความสามัคคี มีน้ำใจช่วยเหลือ เอื้อเฟื้อ
แก่กัน การลงแขก นอกจากลงแขก ฝักค้ำนา เกี่ยวข้าว นวดข้าว ยังมีการลงแขกสร้างบ้าน
ยั้งข้าว เตรียมการทำนุต่าง ๆ ประเพณีการลงแขกนอกจากแสดงความสามัคคี มีน้ำใจ
ต่อกันแล้ว ยังเปิดโอกาสให้หนุ่มสาวมีโอกาสพูดคุยกันด้วย

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

นางสาว จุราลักษณ์ ลีธีรบุตร เกิดวันที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๔๗ ที่อำเภอ
ตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี สำเร็จปริญญาการศึกษาบัณฑิต จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
วิทยาเขตบางแสน เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๔ เข้าศึกษาต่อในชั้นปริญญาโทศึกษาศาสตร์
คณะศึกษาศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๑ ปัจจุบันเป็นครู สอนอยู่ที่
โรงเรียนโสตศึกษาทุ่งมหาเมฆ (โรงเรียนสอนเด็กหูหนวก โทร. ๒๕๖๐๗๓๓)

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย